

לְלַמֵּד וּלְלַמֵּד

(לקורות החנוך לפנים בישראל)

ספר יסודו בתולדות היהודים

מאת

א. ל. שיינהויז (מעמעל)

בהגהת והוצאת

יעקב שמואל פובס,

עורך, המגיד ל"ישראל" בקראקא.

קראקא.

בדפוסו של יוסף פישער,

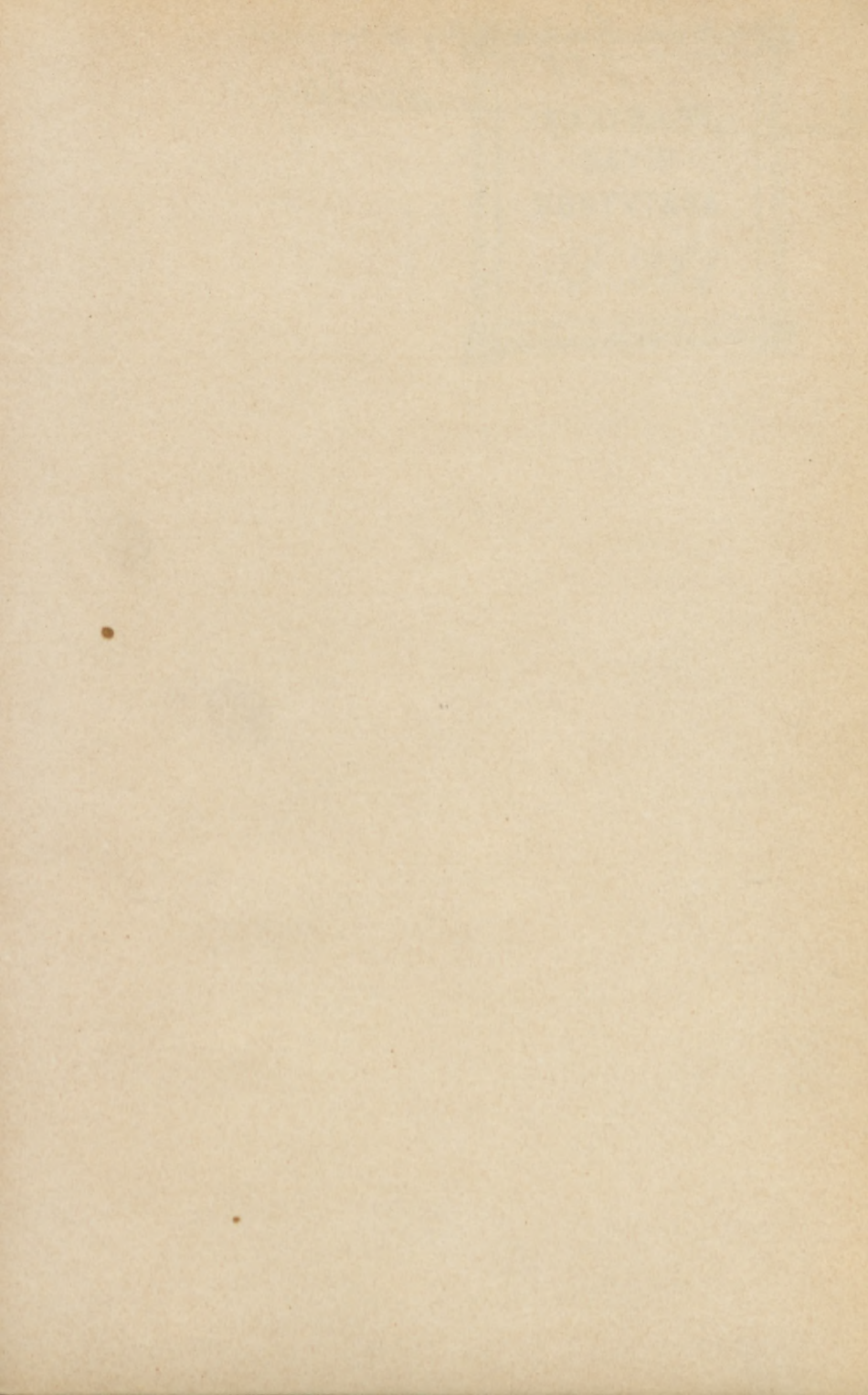
תרנ"ה.

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 382

Herrn Prof. Dr. L. Kauffmann
in Hoffärtigkeit zugeeignet
Wemel 20 October 1895. Lemleinhaus

לְלַמֵּד וּלְלַמֵּד

(לקורות החנוך לפנים בישראל)

ספר יסודו בתולדות היהודים

מאת

א. ל. שיינהויז (מעמעל)

בהגהת והוצאת

יעקב שמואל פובס.

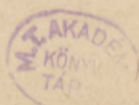
עורך „המגיד לישראל“ בקראקא.

”מִה עֲצִמְתָּ מִה גִּבְרַת תְּשׁוּקַת תְּרַעַת
בְּלִבְךָ נַעֲרֵי יִשְׂרָאֵל, זֶה עִם תּוֹלַעַת!
אִישׁ תָּמִיד עַל הַמִּזְבֵּחַ בּוֹעֵרֶת!
אִם תּוֹרָה יִלְמְדוּ גִמְרָא וּפּוֹסְקִים
אוֹ אִם בְּהִקְמוֹת חֲצוֹנִיּוֹת הֵם עוֹסְקִים —
עַל כָּל שֵׁטֶן וּמִכְשׁוֹל תְּשׁוּקַתְּם גּוֹבְרֶת“.
י"ל גורדון, כל שיריו IV 85.

קראקא.

בדפוסו של יוסף אישער.

תרנ"ה.

לוח הטעות.

עמוד 1	שורה 5	מלמטה צ"ל ובכל ארצות פוזריו, תחת בכל ארצות פוזריו.
5 "	11 "	מלמטה " ובהוח כם לדעת " בהוח כם לדעת.
6 "	13 "	מלמעלה " הרביצו תלמידיהם " והרביצו תלמידיהם.
" "	19 "	" " (499) " (449).
7 "	7 "	מלמטה " בני קיומי " בני קיומי.
15 "	13 "	מלמעלה " מכל טוב " וכל טוב.
" "	14 "	" " המצויר בכתלים " המצויק בכתלים.
" "	5 "	מלמטה " לתקן ולהשכל " לתקן והשכיל.
18 "	9 "	מלמעלה " בשמו להם אותות " והם איתות.
20 "	4 "	" " לאשר בנים בדרך בינה " לאשר בנים וכו'.
29 "	11 "	" " לפתוח ספר " לפתוח ספרי.
30 "	11 "	" " 1403 " 1406.
36 "	9 "	" " המפסיקים באמצע הברכות " תמם פיקים וכו'.
42 "	6 "	" " כשה"זג מכה " כשה"ג מכה"ז.
44 "	14 "	" " 1100 " 1000.
47 "	18 "	" " להביא בזה " לבוא בזה.
54 "	4 "	" " הקיץ את כל המדעים " הקיץ וכו'.
71 "	8 "	" " שהות לתלמידים " תהו לתלמידים.
82 "	16 "	" " בשנת שי"א " בשנת שמ"א.
40 "	7 "	מלמטה: המלה "ומשם" אשר בסוף השורה מקומה בתחלתה.
39 בסוף העמוד מראה מקום ¹ Grätz IX 11		

(ב מ ק ו מ ב ו א).

לוא תורתך שעשועי או אבדתי בעיני.
(מהלים ק"ע).

שפל באדם בזוי מאד היה מצב המורה לבני הנעורים בעמים הקדמונים, אף אצל הטובים בהם אשר עלו לאט לאט בהתפתחותם מעלה מעלה; כעבד כפות היה בחברת האדם, בלי מזון ומחיה וחסר-כבוד. המורים בארצות יון ורומי היו על פי רוב עבדים מלדה ומבטן, ועל השחתת מדותיהם צעק פלו-טארך מרה. נתעב ונאלח היה המורה בעיני כל העם עד כי בני טובי העם תשבו להם לפחיתות כבודם להיות למורים; מלמדים, מחנכים, שומרים בלילה ועובדי אניות היו נקראים בנשימה אחת ועומדים במעלה ובשורה אחת בעיני פלוטארך. את הטובים והנבונים מן העבדים שמו לעובדי אדמה, לפועלים בבית ובשדה, ורק את הרעים בהם, אשר לא צלחו לכל מלאכה, שמו למלמדי תינוקות. פלוטארך חי במאה הראשונה לסה"נ, וכה היה החנוך שומם ונעזב בימיו במדרגה שאין פחותה ממנה. נשובה נחזה נא את מצב החנוך בישראל בזמן ההוא — שהוא ראשית ימי גלותנו — בכל ארצות פוזרו בימי הבינים, ונראה הבדל גדול בין ישראל לעמים. — ארח החנוך אשר הוטב באירופה במאות האחרונות כבר היה מתוקן ומקובל באמה הישראלית אלפים שנה מקודם, והכלל אשר הציג עראסמוס (מת 1536) בזמנו, כי העקר הראשי בחנוך הוא

כי הנפש המושכלת תמלא בנעוריה נצני יראה, הכלל הזה
הכאוחר באירופה היה מוקדם ומקובל בעם ישראל לפני אלפי
שנה, והמלך החכם מכל אדם כבר אמר: „יראת ד' ראשית
דעת“. התקופה הראשונה בזמן ובמעלה בקורות עמנו — היא
תקופת הימים אשר היינו עם וממשלה והיה לנו מקדש וכהן
ותרועת מלך בנו, עוד מני אז, מן הימים הקדמונים ההם,
נשאלו לנו רשומים בולטים זעיר שם זעיר שם (ביחוד בספר
משלי) שיש בהם כללים היכולים להיות יסוד מוסד לענין החנוך
אף בדורות האלה, „לדעת חכמה ומוסר להבין אמרי בינה“.
גלינו מארצנו ונטל כבוד מבית חיינו, ממלכתנו החמורה
נחרבה, ויהיו לנו קניינינו הרוחניים סם היים למוצאי גולה; „ללמוד
וללמד“ היו מעשה תקפם וגבורתם של היהודים בכל ארצות
גלותם, „העמידו תלמידים הרבה!“ — הוא משלשת הדברים שאמרו
אנשי כנסת הגדולה, החכמים הראשונים בזמן ההוא, „שיהיו
התינוקות הולכין לבית הספר“ היא אחת משלש התקנות
שהתקין שמעון בן שטח, אשר החזיר את התורה ליושגה
(קדושין ס"ו) ואשר החלה בו ממשלת הרוח במובן הפרושים¹).
אחריו, ימים מעטים לפני החרבן השני עת נשקפה כבר הרעה,
בא רבי יהושע בן גמלא (63 לסה"נ) ותקן שיהא מושיבין מלמדי
תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר (ב"ב כ"א), ועל
חרבות בת ציון בימי המלחמה הפליאו רבותינו להציל מן
הדליקה את נשמת העם, את הממשלה הרוחנית של ישראל.
ולשלטון הרוח הזה הקים רבן יוחנן בן זכאי ניר בישיבת יבנה,
ומני אז לא מש ישראל מאהל התורה כל ימי גלותו והיה למופת
לעמים. בית מקדשנו חרב, אין עוד כהן ונביא — ויתנו החכמים
והישיבות ארך ימים וחיי עולם לעם בני ישראל, ותחיה תורתנו
את הגוי כלו, והדעה היתה פאר מקדשו בעמים כמאמר חז"ל:
„כל אדם שיש בו דעה כאלו נבנה בית המקדש בימיו“ (ברכות

¹) Grätz, Geschichte der Juden Band III. (1856).
S. 145.

ל"ג), ועד אשר יגלה אלהים את כבודו עלינו ואסירי התקוה ישובו לבצרון, היה ויהיה תלמוד תורתנו במקום עבודת בית המקדש, כמאמר חז"ל: «כל העוסק בתורה אינו צריך לא עולה ולא מנחה, לא הטאת ולא אשם» (מנחות ק"ו), «חכם שיושב ודורש בקהל מעלה עליו הכתוב כאלו הקריב הלב והדם לגבי מזבח» (אדר"נ פ"ד). חכמינו בדורות ההם חתרו בכל עז רוחם שלא תשתכח תורה מישראל, ובעת גזרה המלכות על ישראל שלא יעסקו בתורה, היה רבי עקיבא אשר הקהיל קהלות ודרש ברבים, ותשובתו שהשיב לפפוס בן יהודה ידועה למדי לכל איש ישראל עד היום, וכאשר אך רוח להם מעט מן הגזרות הרעות, הוסיפו להתחזק בקנין תורתם וחכמתם, נתכנסו רבותינו לאושא ושלחו לזקני הגליל, ואמרו מי שהוא למד יבא וילמד וכל מי שאינו למד יבא וילמוד» (שה"ש רבה). תלמוד תורה היה העקר אשר נתן לישראל מעמד וקיום, כי ההנוך הוא ראשית לכל מדה טובה ולאמונות ודעות בלב האדם; כל טוב בשלמותו אשר עינינו רואות בעולם הוא כנה נטעה ימין החנוך הטוב, עד שאמרו חכמינו בדרך משל, «אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל פיהם של תינוקות של בית רבן» (שבת קי"ט); ללמוד וללמד — הם העמודים הימנים, אשר כל העולם המוסרי והמושכלי עומד נכון עליהם, ולולא הם היה העולם המוסרי ביהודה חרב ושמש כמו שהיה בעמים רבים לפניו, ולכן רק בשביל החנוך הנעלה היה לו קיום שם ושאר עד היום הזה, וכל אמה ולשון לא יכלו להכחידו, כי גבר ברוחו ויהי לנס עמים. ומה נשגב מאד ונעלה מאמרם שאמרו בדרך אגדה:

«אמר רבי אבא בר כהנא לא עמדו פלוסופין בעולם כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי, נתכנסו או"ה ואמרו, תאמרו שאנו יכולים להזדוג לאמה זו — ישראל — אמרו, לכו וחזרו על בתי כנסיות ובתי מדרשות ואם מצאתם שם תינוקות מצפצפים בקולם אין אתם יכולים להם להזדוג, שכך הבטיחם אביהם ואמר להם הקול קול יעקב, בזמן שקולו של יעקב

מצוי בכתי כנסיות אין הידים ידו עשו שולמות בו (בראשית רבה ס"ה).

הלמוד הוא פנת יקרת האמה, יסוד מוסד לקיומה, וממנו ללב עברי, לחיי היהדות תוצאות; „ללמוד ולחזור וללמוד“ לא חדלו בכל ישראל, והפתגם הרומי „Repetitio mater est studiorum“ היה שגור בין היהודים עוד בימים ההם בימי חכמי התלמוד, אשר אמרו „אין דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחת“ (חגיגה ט'), „כל העוסק בתורה הרי זה מתעלה“, ובמראה כהיר מאד מתואר יחס הרב לתלמידים: „יהי כבוד תלמידך חביב עליך בשלך, וכבוד חברך כמורא רבך, ומורא רבך כמורא שמים“, וכה היה קדוש ומכובד ערך הרב המורה לתלמידים עד שחלקו לו חז"ל כבוד אלהים לראות פניו כפני השכינה, נתנו לו מעלה עליונה ויתארוהו במדות תרומיות מאד נעלות, והאיש המצוין בנפש עדינה ורוח כביר רק איש כזה ראוי להיות רב ומורה, „אם דומה הרב למלאך ד' צבאות יבקשו תורה מפיו ואם לאו אל יבקשו תורה מפיו“ (מ"ק י"ז).

כל הנאמר בשני התלמודים ע"ד החנוך ות"ת נקבע לדורות הלכה למעשה על ידי מורינו ומאורינו אשר חברו חק ומשפט לכל הגולה, ובראש כלם עומד לתפארה הנשר הגדול הרמב"ם (תתצ"ה 1135 — תתקס"ד 1204), אשר בספרו רב הכמות ורב האיכות „משנה תורה“ הראה את ידו החזקה לעיני כל ישראל לקבוע הלכה לדורות ע"פ שני התלמודים וכל אנפיהם, וגם בהלכות ת"ת שם חק ומשפט בספר המדע הוא החלק הראשון במשנה תורה. אחריו בזמן ובמעלה האדם הגדול בדורו ר' יוסף קארו (1488 — 1575) מגולי ספרד אשר חי בתוגרמה ובאה"ק ונודע למשגב בישראל בפרושו „בית יוסף“ וארבעת הטורים, סדר „שלחן ערוך“, אשר נתקבל באומה כספר דת ודין לכל איש יהודי, כי יסודתו קדש בפסקי הדינים וההלכות אשר נאמרו בשני התלמודים ומפרשיהם ואשר נסדרו בספרי מאורי הגולה לפניו, ודיני החנוך אשר בקובצי ההלכות על אפני הלמוד ושכר הלמוד והיחס שבין הרב לתלמידים — יקרים ונכבדים מאד לדורות עולם.

ב.

המתיבתות בכבל.

בתקופה הראשונה בקורות ישראל ממעמד הר סיני עד גלות בבבל היו רק כתבי הקדש כתובים ומסורים להעם, וזולתם לא נדע אם נכתבו ספר לרבים ללמוד בו, כי למדו הכל בע"פ, וכה נמסרו מאבות לבנים ונשמרו באמה מדור לדור, אך כאשר הקיץ הקץ, וגלות ירושלים החלה להתפשט בכל האמות, ויהיו בני ישראל רחוקים איש מאחיו בארצות רחוקות, והצרות מתחדשות ובאות, והתלמידים הולכים ומתמעטים ועתידה תורה להשתכח מישראל, — התעורר רבי יהודה הנשיא אשר בדורו, חכמים וקדושים אין חקר למספרם היו עמו ולא נמצא כמהו שהרביץ תורה בישראל, ויאסוף ויהבר בכתבים את כל ההלכות, אשר הורו חכמי ישראל מימי עזרא הסופר ושמעון הצדיק, ויסדר אותן בששה סדרים להיות ביד כל בני ישראל לדורותם ללמוד וללמד מעל הספר, ותכל עבודת הקדש הזאת לערך בשנת תשע מאות וששים לאלף הרביעי (200). חכמי ישראל אחרי מות רבנו הקדוש רבי — נקראו אמוראים, מקצתם היו בא"י בעלי תלמוד ירושלמי, והרוב מהם הרביצו תורה ברבים והעמידו תלמידים הרבה בארץ כבל, הם בעלי תלמוד בבלי, ותעודת שני התלמודים לגמור ולסבור טעמי המשנה — בהוכחם לדעת כי מרכז התורה הולך וגדול בכבל, חרצו משפט כי "כל הדר בבבל כאלו דר בא"י", ותוקדש כבל במעלה אחרי א"י, ויהי קרן אורה בתשכת הגולה. "ביומי דרבי נחת רב הוא אבא אריבא לבבל" בשנת תתקע"ט לאלף הרביעי ליצירה (219), ואלה הם דבריו ימי הישיבה בסורא בראשיתם: "שבקיה רב לשמואל בנהרדעא דהוא דוכתיה והוא מקום תורה ואתרחק לדוכתא דלא הוא ביה תורה והיא סורא דהיא מתא מחסיא זהו ישראל נפישו התם ואפילו אסור והתר לא הוו ידעי, ואמר רב איתיב הכא דליהו תורה בהאי דוכתא, כי ההוא בעשה המפורש בפרק כל הבשר, רב בקעה מצא וגדר בה גדר", וכי איקלע למט פוש אגמרינון ואורינון, הסיר כתלי ואקרי ריש

סדרא, וכניף התם תלמידים טובא ורבין שם תורה הרבה וקבע שם בי"ד, והוו בבבל שני בתי דינין גדולים, חד בנהרדעא שהיה כבר וחד בסורא דקבעו רב". — לשמע רב ריש סדרא נהרו שנים עשר מאות תלמידים מכל קצות הארץ, ושם המתיבתא הולך וגדול בכל הדורות עד אשר שם מיסדו נקרא ב"פ תלמידיו בחייו ועד עתה "רב", ושמו זה היה לו קבוע לשם ולתפארת, ובית ישיבתו "בי רב" וגם השם הזה היה שם תאר לכל מתיבתא של תורה בכל הגולה, "ושכיב רב בשנת שלש לאלף החמשי ונהג שמואל בתריה לחודא שבע שנים, וחויא תדא מתיבתא, ושכיב שמואל בשנת עשר לאלף החמשי ליצירה".

ואחריהם היה רב הונא ראש ישיבה בסורא ארבעים שנה, ורב יהודה שיננא תפס ישיבה בפומבדיתא (257), וכמה דורות והרביצו תלמידיהם תורה הרבה בשתי הישיבות הגדולות ההן ובמחוזא בימי רבא, ובעוד מקומות בארץ בבל. ויהיו רבינא ומר בר רב אשי המאספים הנוסעים אחרונה למחנה אלהים, התנאים והאמוראים בכבל ובעזרת חבריהם האמוראים בדורם אספו על הכתב לאספה אחת את כל דברי התורה בע"פ, שנקרא תלמוד בבלי וגם בשם גמרא, — נגמר סדורו בשנת מות רבינא י"ג כסלו שנת מאתים וששים לאלף החמשי (449), — הוא האוצר הכביר והנשגב ספר מקבצאל רם ונשא אשר הכל יכול; למודי אלהים ודת משה וישראל וכל דבר חכמת בינה ותוכחת מוסר, כל אשר הורו חכמינו בסורא ובפומבדיתא ובשאר הישיבות בכבל אספו לאספה אחת על הכתב ואחרי עלות כל המשנה והתלמוד על הכתב יצאה תורתם לכל ישראל בכל היירות; בכל מקומות פזוריהם קמו בתי מדרש וישיבות ולא נקקו עוד לסנהדרי איי ולחכמי בבל, כי בכל מקום שגלו שכינה עמם, כתבי הקדש אתם ותלמודם בידם, — הם המורים הנאמנים לכונן רוח ישראל ולסעדו ולשום שארית לפלישת בית יהודה הנדחה.

אילם תורת ישראל היתה עוד מספר שנים בארץ ישראל ובבבל, וחכמי ישראל בשנים האחרונות שמו לב לסדר את

קדשי בני יהודה הנשארים ולקבעם לדורות למשמרת, ויסדרו את התפלות ואת המקראות בסדר קבוע כתוב בספרים, ולכתבי הקדש שמו נקוד ופסקי טעמים למען דעת כל איש יהודי ללמוד מעל הספר כמשפט ולא תעזב עוד הלשון הנמלצה, לשון הקדש מפי דלת העם אשר בתפוצות הגולה. ושתי הישיבות הגדולות סורא ופומבדיתא עוד נתקימו בכבל ימים רבים, כי „הסכימה דעתן של רבנן סבוראי והם שהיו אחר חכמי התלמוד שיהיו עושין ב' ישיבות כמי שהיו בימי רב הונא, מפני שרבנן סבוראי אף על פי שלא הוסיפו על התלמוד ולא גרעו ממנו, אעפ"כ היו ראשי ישיבות, והם הגאונים יושבים ודורשים והיתה הוראה יוצאת מהם לכל ישראל¹“. וכך היו נוהגים בישיבתם מאות בשנים, גדול כבוד שתי המתיבתות באמה, ועוד בימי נתן הבבלי (45 — 920) היו תלמידים בישיבת סורא הראשונה במעלה „כ"ד מאות איש“. ואלה הם סדרי הלמודים אשר היו נערכים כמלפנים בשתי הישיבות הגדולות ההן:²

„התלמידים באים מכל המקומות שהם יושבים, ומתקבצים ובאים בשני ירחי כלה שהם חדש אלול בקיץ וחדש אדר בימי חתף, וכל אחד מן התלמידים במקומו גורם ומעוין כל אותם חמשה חדשים המסכתא שאמר להם ראש ישיבה בצאתם מעמו, ובאדר אומר להם מסכת פלונית נפרש באלול, וכמו כן באלול אומר להם מסכת פלונית נגרום באדר, ובאים כלם ויושבים לפני ראשי הישיבות באדר ובאלול, וראש הישיבה עומד עליהם על גרסתם ובודק אותם, וזה סדר ישיבתם: ראש ישיבה יושב ולפניו יושבים בשבע שורות דייני דבבא ושבעה ראשי כלות ושלושה חברים ושבעים אלופים שהם במקום סנהדרין גדולה, ועשרים או שלשים בני קיומו שהם במקום סנהדרין קטנה, לפני כלם אל פני ראש ישיבה, וכל אחד מהם מכיר את מקומו ואינו יושב במקום חברו. וכל התלמידים שהם כד' מאות איש (בימי נתן הבבלי בגאונות רב סעדיה האחרונה) יושבים אחריהם ואין אחד מהם מכיר את טקומו“.

„וכשירצה ראש ישיבה לנסותם בגירסתם יועדו עליו כלם ארבעה שבתות כל חדש אדר וחדש אלול, והוא יושב, והיושבים כדרא קמא גורסין לפניו, ושאר השורות שומעין ושוחקין וכשמגיעים למקום הצריך להם לדבר ידברו בו בינם לבין

(1) ע' „ספר יומסין“ אשר חונך מאת ר' אברהם זכות סנקלא זקוטי

ונגלי ספרד נסכת סד"ר הדורות, וכדפס לאזונס בקונסטנטינאל.

(2) תולדות אהדות ווס' יומסין, אשר החס קורא הדורות גי' סס

אוחן לזכרון כספרו גדיי חלק חניסי.

עצמם, וראש ישיבה שומע אותם ומבין את דבריהם ואח"כ קורא והם שותקין זיודעין שכבר הבין מחלקותם, וכשישלים קריאתו דורש וגורם באותה מסכת שגרסו בימי התורף או בקיץ כל אחד בביתו ומפרש בכלל דבריו הדבר שנחלקו בו התלמידים, ועתים שהוא שואל מהם פירוש הלכות והם מכבדים זה את זה והכל מכבדים את ראש הישיבה ושואלים אותו פתרון, ואין אחד מהם יכול לדבר בפניו עד שיתן לו רשות, והם מדברים כל אחד כפי חכמתו והוא מרחיב להם דבריו בפתרון כל הלכה והלכה עד שיתברר להם הכל, וכשמתברר להם הכל יפה עומד אחד מדרא קמא ודורשה ברבים עד ששומעין אותה בקטן כגדול, וכל מי ש-אה איתו עומד יודע שאינו עומד אלא לברר הברייאת שממנה סיוע השמועה, ואז מדקדקים בה שאר התלמידים וחוקרים אותה ומבארים אותה באר היטב, וכך היו עושים כל ימות החדש, ובשבת רביעית קורין כל הסנהדרין וכל התלמידים וראש ישיבה מעיין בהם וחוקר אותם ומנסה אותם עד שיתברר לו המהיר בחכמה מחבירו, וכשרואה את אחד מהם שאין תלמודו כידו סדור בפיו יקשה עליו יותר ויגרע לו מחקו וגוער בו ומוכיחו ומודיעו המקומות שנתרשל בהם ונתעצל עליהם ומהירו בנפשם ומתרהו שאם ישנה כן פעם אחרת ולא ישום לבו על תלמודו שלא יתן לו כלום, ולפיכך היו מתחדדים ומתעסקים בלמודם עסק יפה כדי שלא יבשלו לפניו בדבר הלכה, וכל השורות אינן הולכות מעמו עד שמודיעים המסכת שיתעסקו בה כל אחד ואחד בביתו, ולשאר התלמידים אינו צריך להודיע אלא כל אחד גורם באיזו מסכת שירצה".

הגאון האחרון, אשר נקרא ממצרים להיות ראש מתיבתא בסורא היה רב סעדיה גאון אלפיומי (היא פיתום); בימי גאונתו עוד הופיע על ישיבת סורא הזהר האחרון כנר אלהים טרם יכבה, אולם במותו אבדה כליל להישיבה יפעתה, ובשנת שבע מאות ושמונה לאלף החמישי (948) חדלה הישיבה הגדולה אחרי עמדה לתפארת ישראל יותר משבע מאות שנה. — וישיבת פו ט ב ד י ת א עוד האריכה ימים אחריה, שלשים שנה מלך במתיבתא רב שרירא גאון ואחריו בנו רב האי גאון ארבעים שנה, ובמותו בשנת שבע מאות ושמונה ותשעים לאלף החמישי (1038) חדלה גם המתיבתא הגדולה הזאת, נשבתו הישיבות, ומשרות גאון וראש גולה חדלו. אך טרם שקעה תורת ישראל בבבל, החלה לתקוע לה יתד נאמן בארצות אחרות ותלבש פנים חדשות בארצות ספרד והקרובות אליה. בני קהלת סורא לא יכלו שכוח את כבוד המתיבתא העתיקה, אשר גלה מהם בדורם דור יתום, וישלחו ארבעה חכמים גדולים לבקש עזר, להכנסת כלה" מקהלות ישראל באירופה העשירות. החכמים האלה הלכו שבי בעיר בארי אשר על כיף ימא באיטליה ונפדו מאת קהלות ישראל ונפוצו לארבע ארצות והפיצו את התורה במקומות אשר באו שמה, ואלה הם: רבי משה בן חנוך בא לקורדובה אשר בספרד, רבי שמריה נפדה במצרים ורבנו חושאל בעיר קאירון אשר בצפון אפריקה, והרביעי לא נודע אם הוא ר' גתן הבבלי או רבי מכיר מבבל אשר הביאו הקיסר קארל ויושיבהו בנרבונא הצרפת להורות לישראל.

היהודים הספרדים.

(המאה האחת עשרה)

הגאונים האחרונים בזמן בכבל: רבי סעדיה אלפיומי, רב שרירא ובנו רב האי גאון ורב שמואל בן חפני היו הראשונים במעלה להעיר את רוח ישראל לחיים חדשים. עד הנה היה רק מקור אחד נפתח, אשר ממנו שאבו בששון השכל ושלמות, והוא התלמוד, ואז בימי הגאונים האחרונים נחה רוח בני ערב על חכמי ישראל, רוחם היא סמכתם לחכמה ומדע, ובעמדם על רום ההשכלה הערבית ידעו והבינו לתת לה מעמד וקיום בהיהדות ולהטביע עליה חותם עברי, עד כי לא נדע כי מן החוץ באה אל קרבם; יקר ערך התלמוד אמנם נשאר גם מהעת היא והלאה בתקפו בעמנו, אך החכמה והפילוסופיה היו לו לזית חן, כי הדרת קדש חופפה גם עליהן, ואז עלתה תקופת המדעים כנגה בשמי ספרד ויהי אור במושבות ישראל. בספרד ופרובינצא פרחו חכמת ישראל ותהי לגפן אדרת ויונקותיה עברו ימים וארצות ככל תפוצות הגולה.

והחנוך אשר ממנו פנה ממנו יתד לבינה ודעת היה כמובן רם ונעלה בישראל בימים ההם, ובעת אשר בכנסיות עם הארץ גודלו בני הנעורים ללמד ידוהם לקרב ולתפוש מגן וקשת והאצילים בני מרום הארץ התהללו באימים כלם, דרך השכל לא ידעו וגם קרוא וכתוב לא הבינו, והמדעים היו רק נחלת הכהנים והנוירים וימצאו להם מפלט רק בבתי המקלט, — בעצם העת ההיא השכילו כל היהודים בספרד להפיץ בקרבם דעה, בינה והשכל, והחנוך הטוב והמי עיל נמצא אתם מראשית למודים עד החכמות העמוקות, מפורש כל צרכו בעין רחבה. אמנם גם התלמוד, אשר כל יכול, הכול בקרבו הרבה אמרים מחוכמים ותקנות ישרות בנוגע אל הלמודים והחנוך, אבל לא הובאו בשטה אחת שלמה ומסודרת, כי נפוצים המה לרוב על פני מרחבי התלמוד כאשר נאמרו בזמנים ובמקומות שונים והם

נזכרים ונרשמים רק בדרך מקרה. אולם בתקופת ספרד החלו חכמי ישראל לתת להחנוך מושג לבדו ויכתבו ספרים מיוחדים במקצוע הזה להבין ולהורות ולהשכיל, ואת חבוריהם אלה הקדישו ראשונה לבניהם ולתלמידיהם, והיה החנוך המתוקן לא מצות אנשים מלמדה לבד, כי אם גם עומד וקבוע לדורות, ולא רק בספרי החקים והתורות היה מורשה קהלת יעקב, כי אם גם בחיי העם התערה כאזרח רענן; בגליונות בתי אבות, אגרות וצואות, הודיע אב לבנו אמתו, ורב לתלמידו הזהיר עליו, וליקר ערכם יצאו מרשות היחיד ונחלקו ברבים ביעקב ויפוצו בישראל וישמעום רחוקים¹). המחברת הראשונה בזמן מהסוג הזה היא מוסר השכל לרב האי גאון (969 — 1038), ואלה הם דבריו הנכוחים הנוגעים לחנוך בני הנעורים בקרב היהודים ולהשכלתם בבואם באנשים² :

- (ב"ז) קנה לבניך בכל כחך ספרים — ושים להם מלמד מנעורים.
(מ"ו) וכל מכתב אשר תכתב קראה, — ואל ימצא לך איש בו חטאה.
(ג"ב) ולמדו נא לבניך מלאכה, — תהי להם ליום מחר ערובה.
(ק"י) ואם חכמה ושכל לא למדתם, שבה אצל פלילי-עם בשבתם.
(ק"א) ואל תכוש לך ללמוד ולדרוש, היה זנב לחכם או תהי ראש.
(ק"ט) בכל עונה יהי ספרך בחיוקך, והשכל יהי תמיד דבוקך.
(קס"ב) דעה חכמה ואם דעתה פליאה, דעה חשבון ובין ספרי רפואה.
(קס"ז) היה קובץ לכל חכמה ואוסף, קנה בינה ולא זהב וכסף.
(קע"ב) שלשה תעשה תחשוב בשפר, קנות שדה קנות רע וספר.
(קע"ט) וסוף דבר שמור תורה וחקה, אוי תהיה לך מאל צדקה.

אחריו רבנו שמואל הנגיד ברמון ספרד (993 — 1055) הנולד בקורדובה והיה איש חנוני במאלאגא, וחכמתו הביאתו עד המלך במסבו וישא חן וחסד לפניו ברחב דעתו ובצחות לשונו וכיפי כתב ידו, עד אשר שמהו לו למשנה ועל עם ישראל שמהו לנגיד, ויגדל ויהכם בתורה ובמליצה ושיר, וישכיל בשירים נעימים לערוך בספרו „בן משלוי“ את ערך החנוך לצעירים לימים³), וזה הוא פתגמו הנמלץ והנמרץ:

¹) Gudemann I. f. 18.

²). Ibid. I. f. 3 ; Grätz VI (editio 1861) f. 7.

³). Grätz VI f. 17.

„ועין רטוב בעודו לח תיישר, ולא תיישר קורה יבשה“.

ואמר עוד דברי נגידים :

„סדין חכמה לתלמיד טוב ילבש, ובתלמוד נערות חוסן ונועם,

ומי ילמוד בזקנה לא בנוער, יאסף מבלי חכמה ומעם“.

הדברים האלה מזכירים באופן מאד נעלה את פתגם חכמי המשנה הידוע לכל איש ישראל: „הלומד ילד למה הוא דומה לדיו כתובה על ניר חדש, והלומד זקן וכו' לדיו כתובה על ניר מהוק“. לרכוש ספרים הרבה הוא אחד המכשירים הטובים להועיל להשכלת עם הספר ולהחנוך, אך קנות ספרים הרבה לא טוב אם לא ללמוד בסו, ומה נמלצו דברי הנגיד :

„אשר ייגע וקנה לו ספרים, ולבו מאשר בסו ריק וריקס,

כפסח אשר חקק עלי קיר מאת רגל ובא לקום ולא קם“.

בדורו התנוססו עוד גדולים בישראל חכמי לב אשר

התעלו בחכמה ובכבוד, ותושיה לרוב הודיעו בדעה בינה והשכל.

רבי יונה אבן גנאה (בערך 995 — 1050) בעל הרקמה וספר

השרשים היה המדקדק הראשון במעלה, אשר האור נתיבות

לשון קדשנו אחרי המדקדים אשר לפניו רס"ג, דונש בן לברט

ומנחם בן סרוק. הוא הרחיב והגדיל את חכמת הדקדוק על

יסוד החקירה הנאמנה ויעשה לתועלת ללמודי שפ"ק ובחבי

הקדש. מספרי הדקדוק וספרי השרשים אשר השכילו לחבר

רבי יונה אבן גנאה והמדקדים אחריו בספרד היו תוצאות

להרחבת השפה ולקיומה בטהרת קדשה ולבאורי כתבי-הקדש

בהגיון ודעת, והודות לדקדוק השפה נשארה השפה בטהרתה

כמו שהיתה באביב נעוריה בימי החזוים. ר ב י ש ל מ ה א ב ן

ג ב י ר ו ל (נולד ערך 1021 ומת 1070), הוא הפילוסוף

אביצברון אשר בדור האחרון הכירו שמו למשגב, וספרו „מקור

החיים“ היה למקור חכמה לעמים נאורים, ולא ידעו ימים רבים

כי ממקור ישראל מוצאו, ורק כמשורר כביר ונשגב היה גדול

כבודו בקרב עמו וישר שירי קדש, שירות היכל לצור ישראל,

ויקרא נהי על אבדן המדת האמה ותפארתה מקדם, ושיריו

הנעלים והנשגבים המלאים יגון וגאון כאחד הם שירי הנפש

והגיון הלב. רבי שמואל הנגיד היה מגינו וקרן ישעו ובצל

ישב המשורר הנבחר והנלכב ולא ידע מחסור ויוסף דעת. עד
כמה היתה נפשו קשורה ודבוקה בלמיד ובעיון, והחכמה מקור
חייו וכל הפצו בה, יעידו ההרוזים הבאים אשר המיב לומר בשירו
הנקרא: „מדבר אל נפשו בשבה החכמה“¹;

„אם נקלטה חכמה בעיניכם, אחס מאד קלו בעיניה,
אם נסגרה פי לבככם סגור, הנה אני פותח ארוניה!
איך אעזוב חכמה, ורוח אל כרת ברית ביני וביניה
או תעזוב אותי, והיא כאם לי ואני ילד וקוניה
או כחלי או כעדי נפש, או כענק על צוארוניה;
איך תאמרו לי עדיך הורד ופשוט רבידה מגרוניה—
בה יעלוי לבי ובה ייטב כי טהרו נחלי עדניה.
מרי היותי אעלה נפשי ובעד ערפל שים מעיניה
כי נשבעה עלי לבל אשקוט, עד אמצא דעת ארוניה.“

והחכמה היתה שם כולל בדור המפואר ההוא ללמודי
יקדש וחול יחדו, כאשר יאמר גם החכם החסיד רבנו בחיי
הדיין בהקדמת ספרו הנערץ והנשגב „חובות הלבבות“:

„החכמה מתחלקת לשלשה חלקים: א) חכמת היצירות והיא חכמת טבעי
הגופות ומקריהן, ב) חכמת השמוש והיא חכמת המנין והשעורין וחכמת הככבים
והניגון הנקראת מוזיקא. ג) חכמת האלהות והיא דעת האל יתברך שמו ודעת
תורתו ושאר המושכלות כנפש וכשכל וכאישים הרוחניים, וכל חלקי החכמה לפי
מחלוקת עיניה הם להשיג בהם התורה והעולם.“

גדול מכל חמשת החכמים בספרד, אשר בשם יצחק
נקרא, כלם גדולי ישראל חבמו לב, היה רבי יצחק אלפסי
(1055 — 1103) אשר אסף בספר את עקרי הדינים וההלכות
מן התלמוד. הוא יצא את ארץ מולדתו באפריקה וישב בספרד
והרביץ תורה ברבים בעיר לוצינא, ומבית תלמודו הגדול בעיר
הזאת יצאו חכמים אנשי שם לתפארת ישראל, והנבחר והנלכב
ביניהם היה רבי יהודא הלוי בסולידא (מן 1086 עד 1145)²
פילוסוף ומשורר אלהי, מימי החוזים מחזה שריו בימים מקדם

¹ „סירי סלמה“ (N. 7) הולדת החכם דוקס האנוני 1858,
וגם הולאנז"ע יזכיר הסיר הזה נקשרו למת.

² Grätz VI f. 141—157.

לא קם כמוהו איש, אשר הפליא הגדיל תושיה לזמר משכיל בשירי ציון ולהעלות זמרות יה ומנגינות שמים לאלהי ישראל. שירתו הזכה המלאה הוד ויפעת עולם הפליאה להוציא במיטב הגיון את תאות הנפש המשכלת לאל מחוללה ואת תקות הלב — לב העברי — לשיבת ציון וירושלים! את הלך נפש האדם השלם בישראל, אשר החסות בצל החכמה לו למשגב בעתות בצרה ואשר נפשו המשכלת תשביעהו עדן ונחת וכל הפצים לא ישוו לה וכל תענוגי העולם והחיים כאין הם מול תשוקת הדעת מפז ומפנינים יקרה, — את הלך הנפש הזאת האצולה התמימה והכרה, אשר שכנה אז בקרב כל חכמי ישראל בחירי מין האדם ובקרב המשורר הנפלא, — תראינה עינינו בשירתו זאת (אשר רבים ייחסו אותה לרבי שמואל הנגיד, אך שפתה הנמלצה וסגנונה הנלכך יתנו אותותיה להכירנה כי בת הלוי היא):

„איך אפחדה מאיש? ולו נפש חתו אריות מכפריה!

או אדאגה מריש? ובהחכמה אחצוב פנינים מהרריה!

איך ארעבה? הנה כגדיה! או אצמאה? אמצא נהריה

איך אשבה שומם? וכנורה אותי ישעשע בשיריה!

איך אדרשה רע וישחני? עת אשמעה חכמת דבריה!

נכלי וכנורה בפי עטי, גני ופרדסי—ספריה!”

כדברים האלה עצתו אמונה לכל אדם ביקר אשר ירומם ינשא במעלות השכל ושלמות, וכה דבריו במשלי חכמה ומוסר:

„אם נפשך יקרה בעיניך, או מעלה רמה רצונך,

שים תן ושכל טוב לבושיך, יושר והצנע סריניך,

משפט ומשורים הדריך, שם טוב ואהבת כל שמניך,

תורה וחקיה מגדיך, מקרא וסודיה עדניך,

משנה ורויה באחריך, תלמוד וקשיותיו כבניך,

שמאי וגם הלל חבריך, יוסי ורב אסי שכניך.”

והדברים האלה המצינים באופן מאד נעלה את רוח חכמי ישראל עד כמה היו מסורים בלב ונפש אל למודיהם, — היו נשמרים ונעשים בימים ההם.

ד.

הי הודים הספרדים.

(המאה השתים עשרה)

התקופה המהוללה בישראל בספרד עלתה בעת ההיא עד מרום קצה, כי קם בישראל איש אשר בכל חכמי הגולה אין כמהו חוקר אלהי לכל תכלית ופילוסוף דתי חרוץ ומעמיק לכל דבר, הוא רבנו משה בן רבי מימון — הרמב"ם — (נולד בקורדובה בשנת תתצ"ה—1135 ומת במצרים תתקס"ד לאלף החמישי 1204, וישאוהו מעריציו ארצה ישראל ויקברוהו בעיר טבריא). ספרו הגדול „משנה התורה“ (הזכרתיו גם בפרק הראשון) אשר שם בו תורה לישראל, הוא אחד מספרי האמה הנבחרים, משנה לתורת אלהים; וכן רם ונשא גם ספרו האחרון „מורה נבוכים“ אשר כתב בשפת ערב להורות לנבונים תורת חקר אלה, ויהי הספר הזה אבן הראשה בפילוסופיה הדתית, ערוך הוא אל הגדולים בעם, אשר כבר הגיעו לשנות בינה וראו בחכמה. אולם למתחילים יאמר רבנו בספרו זה (פרק ל"ג בחלק ראשון):

„דע כי ההתחלה בזאת החכמה מוקת מאד, ר"ל החכמה האלהית, ומו שיראה בשכל מוזמן לזאת המדרגה העליונה ר"ל מדרגת העיון המופתי; וההוראות השכליות האמתיות יעלוה מעט מעט עד שיגיע אל שלמותו אם ממעורר שיעירוהו או מעצמו, אמנם כשיתחיל בזאת החכמה האלהית לא יתחדש לו בלבול לבד באמונות, אבל בטול לגמרי, ואין המשל בו אצלי אלא כמו שיוון הנער היונק בלחם החטה והבשר ושתיית היין, שהוא ומיתוהו בלי ספק, לא שאלו המוזנות רעים בלתי טבעים לאדם, אבל להולשת לוקחם לעכלם עד שיגיע לקבל התועלת בהם; כן אלו הדעות האמתיות לא העלימון ודברו כמו בחידות מפני היות כמו דבר רע נסתר, או מפני היותן סותרות ליסודי התורה, אבל העלימון לקצור השכל מתחלה לקבלו, וגלו בהן מעט שילמדן השלם.“

ולכן אומר שם רבנו בפרק ל"ד כי אם יהיו הלומדים על הסדר מן הקל אל הכבד, אז יגיע הנבון למדרגת העיון וההבנה גם בחקר אלוה:

„אי אפשר למו שירצה השלמות האנושית מכלתי התלמד תחלה במלאכת ההגיון, ואחריהן כלמודיות על הסדר, ואחר כן בטבעיות ואחר כן באלהיות.“
מן הספרים והאגרות השונות המיוחסים להרמב"ם נזכר את הצוואה לבנו ר' אברהם, ואלה הם קצות דבריה:

„למדו בכחרותכם באכלכם הכנת וזלתכם בעוד לבכם פנוי שרם ימלא מחשבות ובה המוכיר יחלש, כי יבא עת שתצטו ולא תוכלו ואפילו מה שתוכלו חתיגעו עם מעט תועלת, כי לא ירדוף הלב את הפה ואפילו כמה שירדפהו לא יחזקהו כי ישכחתו. הנה מוסרי בידכם מסור, יש בו תועלת רב בלמוד לחזק האמת וליישב הדעת ולהסיר המבוכה“.

הלמוד והבינה הם יתרון האדם בכל, זאת הכירו חכמי עם-הספר ככתוב „אדם ביקר ולא יבין נמשל כבהמות נדמו“ (תהלים מ"ט), וכמאמר הכז"ל „כל מי שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ אינו מן הישוב“ (קידושין מ'), והטיב אשר אמר לזה מעתיק פירוש הרמב"ם להמשניות בסדר נשים בהקדמתו:

„מי שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ, הוא המשולל והערום וכל טוב, זה איננו מן הישוב ואינו נקרא אדם על דרך הודאי ועל דרך האמת אלא על דרך השתוף כמו שקורין אדם לאותו המצויק בכחלים“.

דברים כאלה נמצאים הרבה בספרי הרמב"ם ושאר החכמים המבארים, כי אדם שאין בו דעה הוא כלא היה, רק חכמי עם חכם ונכון חכמו השכילו אז להוקיר חכמת אדם לאדם, בעת ההיא אשר יקרת האדם היתה ערפל התולתה ותשם תשך סתרה ועמים רבים דרך השכל לא ידעו.

כאשר כבר אמרנו, היה החנוך לחובה בישראל עוד מימי התלמוד, לחוב קדוש ודתי לכל בית אב ביהודה, ולא היה מצות אנשים מלמדה לבד אשר יעשה האדם רק למען עשות את חובתו, כי אם חובת הלבבות הקשורה בפתיל חיי האמה, ועל כן לא רק בספרי החקים והתורות כי אם גם בהצואות ואגרות המוסר אשר נכתבו מראשי בתי אבות בכל דור ודור נקבעו אמרים מחוכמים על החנוך הטוב והמועיל ועל כל הנוגע אליו, לתקן והשכיל את הנהגות האדם דשלים, אשר יהיה לו תפארת מן האדם באשר הוא אדם. כן מלאה דברי תורה חכמה ודעת ומוסר השכל צואת ראש משפחת אבן תיבון רבי יהודה (ערך מן האדם באשר הוא אדם. כן מלאה דברי תורה חכמה ודעת ומוסר השכל צואת ראש משפחת אבן תיבון רבי יהודה (ערך 1120—1190, נולד ברמון ספרד ויצא לגור בארץ פרויניצא)¹

¹) Güdemann I (edition 1873), Grätz VI. f 241

לבנו החכם הכולל שמואל בבחרותו (בשנת 1167) המתחלת „קה מוסר אב מלב נכאב לפרידתך כים הומה“. בה הוא סומך יתדותיו במאמרו רבי שמואל הנגיד בבן משלי, ומצוה לבנו הדברים האלה הנוגעים ללמודי דעה והשכל :

„בני, קבל עליך לכתוב עלה אחת בכל יום ולעיין שעה אחת בבן משלי ולקרוא בכל שבת הסדר ערבי, כי יועיל לך במלות הספרים הערביים ובהעתקה אם תרצה להעתיק.

בני, כאשר תכתוב כתב, שוב וקראהו כי אין אדם נצל מן השכחה ואל יבהלך החפזון לשוב על אגרת קטנה להגיהה, והזהר מהטעות בלשון ובכתיבם ובדקדוק ובלשון זכר ונקבה, כי לפעמים מטעה בזה שגירת לשון הלעז, והטעות שתצא מיד האדם הוא הנתפש עליה ונוכר בה כל ימיו, וחכמים אמרו „מי הוא המגלה ערותו בכאן ונראית בכל מקום, הני אומר זה הכותב כתב וטועה בו“. והשתדל בכתבך שתהיה מליצתך קצרה וצחה, ואל תרדוף החרוז בכתבך אם לא יבאך לתמו. ויפה כתיבתך וכתבך והטיב מלאכת קולמסך, והריו אשר תהיה כותב בו יהיה טוב כמראהו כי יפי הכתב בכתיבה ויפי הכתיבה בקולמס ובאגר (ניר) ודיו, ויפי כתב האגרת מורה על יקרת הכתב, והשתדל להטיב כתיבתך כפי יכלתך.

בני, הרגיש על בניך כאשר הרגשתי עליך וחמול עליהם כחמלתי עליך ויסרם כמוסרי, ושמרם כמשמרתי והשתדל ללמדם תורה כשהשתדלתי, וכאשר עשיתי לך כן תעשה להם.

פקוד ספריך העברים בכל חדיש והערבים פעם בשני חדשים, והכרכים והמקושרים פעם בשלשה חדשים, וסדר הכל סדר נאה כדי שלא תיגע לחפש ספר — שאתה צריך אליו, וכן עיין במזכרת ספריך תמיד כדי שתזכור מה שיש אתך מן הספרים.

כל מה שלמדת ממני ומרבוחיך, למד לתלמידים הגונים, כדי שיתקיים למודך בידך, ובלמודך להם תדע אותו על פה ויחדרוך בשאלותם לצאת מן הספק שבלמודך, ואל תמנע מלהשאל ספריך למי שאין בידו יכולת לקנות ספר ובלבד שיהיה מוכטח שיחזירם לך וכו'.

ואחרי רוב דברים משכילים כאלה הוא שונה את כל דברי האגרת בחרוז להנעימם בקריאה תמה ומושכלת על לב בנו. לא יפלא איפוא כי בני המשפחה היקרה הזאת היו לשם ולתהלה בישראל בפרובינצא, ונתקים בהם תפץ אביהם ורכם, כי שמרו מצותיו וישקדו ללמוד וללמד. ועבודתם התמה היתה להשיב לספרת קדשנו את פרי רוח ישראל אשר גדלו והוציאו חכמינו

בשפת ערב והגדילו מאד לעשות המעתיקים החכמים האלה, והם היו אשר תקעו יתד לחכמת ישראל מולדת ספרד בארץ פרובינצא, ותהי חכמת ישראל גם בחבל הארץ הזאת לגפן אדרת ותעש פרי קדש הלולים לצבי ולתפארת ישראל.

דומה אל צואת אבן תיבון בסגנונה ותכנה, היו כל אגרות חכמי היהודים לבניהם ולתלמידיהם, וביחוד יקרה לנו „קערת הכסף“ מאת החכם המשורר רבי יוסף האזובי (בערך 1230—50) בפרפיניאנו הקריה, אשר נתנה לבנו חמורו הנער שמואל ביום חתונתו וביום שמחת לבו להורות רעיוניו לאמר: זה הדרך לכו בו. המשורר הזה היה האחרון לתר הזהב בספרד ופרובינצא, ועטרת השירה שעטרו חכמינו בדורות ההם לגולת אריאל התנצלה את עריה וצבי תפארתה חדל. במאסף הזה הנוסע אחרונה מוצאים אנו הפתגמים היקרים האלה בספרו „קערת כסף“:

„(ל"ב) בחר פי סופרים לא פי ספרים, עשה לך רב ואל תבטח בספרא.

(ג"א) ועל הכל באגרת שלוחה, תנה לב להיות זכה וברה.

(ג"ב) בספרו האנוש נכר, ובכתב לשכל שולחו עדות כוונה“.

הפתגם האחרון הזה הנאמר עברית במאה השתים עשרה מהחכם רבי יהודא אבן תיבון ואחריו במאה השלש עשרה מרבי יוסף האזובי, - הוא פתגמו הצרפתי של החוקר בופן במאה השבע עשרה „Le style c'est l'homme“ (הסגנון הוא האדם). הספר הקטן „קערת כסף“ נדפס הרבה פעמים, וליקר ערכו נעתק פעמים לשפת רומי וההעתקה האחת המצוינה היא מאת החכם הנוצרי החובב כל אדם רייכלין, ולשפת צרפת נעתק הספר הזה מאת החכם כרמולי.

ה.

היהודים הספרדים. (המשך)

(המאה הקודמת והשלש עשרה)

בדור הרמב"ם נכתבו בספרד פרקים שלמים מאת חכמים אחדים להרחיב את סדר הלמודים בין היהודים כיאות לעם

חכם ונבון, ראשונה ירהיב עינינו פרק נאה מספר רפואת הנפש לרבי יוסף אבן עקנין מברצלונה (1160 - 1226), הוא הפרק העשרים ושבעה בו, הנקרא „פרק התלמיד והמלמד והלמוד“⁽¹⁾, וראוי הוא ביחוד לשים אליו לב, כי לפניו לא ידענו בספרת ישראל ספר ופרק שלם אשר ידברו נכבדות על כל המדעים לפרטיהם ביסודם ועקרם ויהוסם לבני ישראל. בשפת יתר ובלשון למודים ישא דעו על כל חלקי המושכלות וענפי המדעים השונים ויכניסם תחת כנפי השכינה בסדר הלמודים לבני ישראל, והם אותות וציונים מכתבי הקדש ומדברי חכמינו בעלי התלמוד, טובב סובב הוא מקיף את סדרי למודי היהדות על כל ענפי המדעים השונים והחכמות היפות, ידיעות העולם והטבע, השיר, המליצה והזמרה, החשבון, התכונה והתגרסא, חזות הכל ומחזה הככבים, וביחוד חכמת אלהות עד חקר שדי. את כל הלמודים הכוללים אשר תפארת להם מן האדם יאסוף בחוג הלמודים הדרושים לאיש יהודי מבקש דעת, ויהי פרקו זה כמו אנציקלופדיה כוללת ותמונה שלמה מרהבת עין מחכמת הדור ההוא ומהחפץ הנמרץ אשר התעורר אז בישראל להאדיר את החנוך ולשכללו באופן מאד נעלה.

דומה לפרקו של אבן עקנין נמצאים עוד כתבי יד שונים מהזמן ההוא, ואחד מהם הוא ספר „מאזני המעשה“ מאת אבו אחמד אגזאלי בלשון ערב, אשר רבי אברהם חסדאי הלוי מברצלונה (1240) העתיקו ללשון עברית ויקראהו „מאזני צדק“⁽²⁾, ואשר הפרק השבעה והעשרים בו „מדות התלמיד והמלמד“ דומה לפרקו של רב יוסף אבן עקנין העברי „פרק התלמיד והמלמד והלמוד“; אולם החלט כי לא ראו איש כתב

⁽¹⁾ כתלם כפיי ערבית, והסכס ד"ר ו. גיד ונאן כוליאו לאור מונטנוניס ויתן כספרו את חכמו כשפת ערב ותרנונו אסככזית, ונונו סולאחי דכזי אלה.

⁽²⁾ ילא לאור סדפוס ע"י סק' גולדנטאל לייפליג 1839.

רעהו, ורק באשר עקר דבריהם היה מוסכם ומקובל בקרב שני העמים, העברים והערבים, לכן נתכוננו שניהם כאחד¹⁾. עד כמה השכילו אז לקבוע מדות טובות ונכונות למלמד ותלמידיו ויורו לנו דברים אחדים, אשר נעתיק למופת מהספר „מאזני צדק“ ואשר לדעת מחבר ס' „רפואות הנפשות“ לפניו, ממקור ישראל בתורה הכתובה והמסורה מוצאם:

מדת המלמד הראשונה, שיתנהג עם התלמיד כהנהגתו עם אחד מבניו, שכן נקראו תלמידי הנביאים בניהם, המדה השלישית: ... עליו תמיד להסירו מהמדות הרעות... ויודיעו שהחכמות הן ההצלחה הנצחית, ומלמד שראה תלמיד שלמד אלא בשביל בקשת הממשלה ולקבל כבוד החכמים לא ירחיקו בעבור זה מהלמוד... ויתנהג בזה מנהג כונתנו כמה שספרנו מהנוך הנער אל הלמוד שאנחנו נחזק בו כונתנו כשנקנה לו כדור או צפור ושאר מיני שחוק, ואחר נחזירה ממה שהכרחנוהו עליו, המדה הרביעית: ראוי שימנעוהו ממה שהוא חייב למנעו ממנו ברמיזות ולא בפרסום. המדה הששית: שיניח התלמידים על שער הבנתם וכו', — המדה השמונית: שיהיה מלמד עושה מה שילמדהו לתלמידו ולא יכזיב דבורו בשום ענין, שלא יבריה בני אדם מהתישור, בעבור שהמעשה הוא מושג בראות והחכמה היא מושגת בשכל, ובעלי הרגשת הראות הם יותר מבעלי השגת השכל, אם כן החובה עליו שיהיה משתדל לתקן מעשיו יותר מתקון חכמתו ופרסומה.

אחרי מערכת המדות למלמדים תבאנה המדות המצוינות ללומדים ותלמידים, וגם מהן אזכיר מעט מהרבה לשום זכרון בספר את צביון התנוך בימים ההם:

המדה הראשונה: שיקדים בטהור טהרת נפש מרוע המדות וכמו שלא תכון עבודת האברים בתפלה אלא בטהרת האברים, כן לא תכון עבודת הנפש והלב אלא בטהרת שניהם ממרמזות המדות וטנופי התארים. המדה השנית: החכמה לא תועילך קצתה עד שתתן לה כלך או תועילך כמתנותיה, והמחשבה כשתחלק לענינים רבים תהיה כאמת המים יתפררו מימיה וינגבם הרוח והארץ ולא ישאר מה שיתקבץ ויגיע לזריעה ויקבל מהם תועלת. המדה השלישית: שלא יתגאה על החכמה אבל ימשך לרסן מוצתו ויכנע לאמונתו הכנעת חולה לרופאו. המדה הרביעית: המתעסק בחכמות העיוניות לא יואת לו בתחלת למודו שיהיה נוטה אל המחלקת הנופלת בין הכתות והספיקות המבחילות, ויש עליו להאמין העקריות והדעות אשר כם מלמדו. המדה החמישית: שלא יניח פנים מאפני החכמה ומין ממינה, אלא יסתכל בהם הסתכלות, יעמוד על תכניהם וכונתם ונתיבתם, ואחר כן אם יאריך השם ימיו ויפק לו סבותיו וזממיו ויבקש להוסיף

¹⁾ Güdemann I. f. 10 ff.

עליהם כי החכמות כלן עוזרות זו לזו וקצתן קשור בקצתן, אם כן אין ראוי למשכיל שיבוזה שום דבר ממיני החכמות.

מיתר החכמים הגדולים אחרי הדור ההוא, אשר לא סרו מהדרך הטוב, אשר התוה הרמב"ם לאושר בנים בדרך בינה, ויוכיחו כי הפילוסופיה אחות היא לתורתנו רוח קדשנו ועל ידי שתיהן ישיג האדם השלם את האשר האמתי וההצלחה הנצחית —, נזכיר את רבי שם טוב אבן פאלקוירא יליד ספרד הדרומית (1225—1290) אשר בספרו „המעלות“ הנמצא עדנה בכ"י ¹⁾ כתב:

אני חושב והוא אמת כי הפלוסופים הקדמונים מאד קבלו משם ועבר ואברהם אבינו ושאר האבות, וכ"ש משלמה המלך ומהחכמים שהיו בדורו, וכבר ברו כ"ו מקצתם. וידוע כי בימי שלמה היו באים מארבע כנפות הארץ ופנות העולם לשמוע חכמתו, וכל אחד מהם כשהיה שומע דבר ממנו או בשמו היה כותב בלשונו כמו שהוא מנהג כל אומה להעתיק מה שתמצא מהחכמות בלשון האחרת ללשונה. ובתלמודים זכר כי שלח לכהנים שבירושלם להעתיק לו ללשונו ספר החכמות שהיה שם, וא"א שלא חבר שלמה ספרים בחכמת הטבע והאלהות אלא שאלו הספרים אבדנו בגלות, כי מה שאמרו „וידבר אל העצם מן הארז וכו" מיעד כי חבר ספרים בכחות הטבע אשר בצמחים.

ועל כן בספרו השנו הנמצא עוד ג"כ בכתובים הוא ספר „ראשית חכמה“ הדומה בסגנונו לתכן פרק „התלמיד והמלמד והלמוד“ שהזכרנו, נתן גם הוא כבוד והוד להמדעים ויכיר להם זכות אזרח בסדר הלמודים לבני ישראל, ובספרו „המבקש“ הנדפס פעמים רבות ²⁾, יצא בסגנון וכוח לבקש דעת ולקנות חכמה מאת כל איש חכם לבב, אחרי אשר באר החכם להמבקש הצעיר כי „ידיעת שרשי התורה וסבת עקריה לא יתכן אלא מידיעת החכמות המבארות אותם“, הוא אומר דברים אשר יש בהם סדר למודים ערוך בטוב טעם, ואשר רב ערכו בזמן ההוא, אשר התקופה המפוארה החלה כבר לרדת ולא לעלות, לאמר:

בתחלה יתעסק בתורה שבכתב, ואחר כך בתורה שבעל פה שהיא פירושה ודי לאדם בזמן הזה בקראו הלכות רב אלפסי ויקרא עמהם ספרי רבנו משה

¹⁾ Gudemann I. f. 174.

²⁾ Ibid. f. 156, Grätz VII. f. 250.

(הרמב"ם) שהם נקראים משנה תורה, כי הם דברים נכוחים, גם פירוש המשניות ספר מועיל מאד והרוצה לעמוד על הפסק די בדבריו, ואם יפנה טוב הוא שישנה במשניות ובגמרא שהיא פירושן, כדי ליגע המחשבה ולחדד אותה כי זה הכרחי בלמוד, בי היגיעה בה תקל על האדם הידיעה וההבנה, ושיזכור אותם הענינים, אבל אניד לך דבר כי אין לבלות כל הימים בקושיות ורחיות כמו שעושים רבים ומיגיעים נפשם כל הלילה בקריאת הלכה אחת, ובבקר אם ישאל השואל ענין מענינה אין מענה, ואתה המבקש אם יש את לבך לדעת כל דבר על ברור אחר שתתעסק בתורה תנה את לבך לה תעסק בחכמות, והחל מחכמות שהן הצעות לחכמת הטבע והאלהות, ואז תבין יראת ד' ודעת אלהים תמצא, אבל יש לך להזהר תכלית אזהרה והשמר לך לשמור נפשך מאד פן תשבת דברי התורה וכו'.

ויהי כי הגיעו הימים להפרד זה מזה הלך במצותו לדרוש בחכמת הלמודיות, ויקשב וישמע בלמודיו בחמש שנים אחרות את חמש החכמות: החשבון בשנה ראשונה, התשבורת בשניה, וחכמת המראות (אפטיק) בשלישית, וחכמת הככבים ברביעית, והנגון בחמישית, כל שנה לחכמה אחת מפי בעלי העת, ואחרי כן עשה שלש שנים בלמוד ההגיון והטבע לכל הלקיהם ופריטיהם, וכאשר העמיק שאלה להבינהו סוד הגיון טבע האלהות ענהו מורהו הפילוסוף, כי טמיר ונעלם הוא יען אין כל דעת סובלת זאת החכמה ואין כל המעינים מוכנים להשיגה על אמתה, כל שכן שאר בני אדם, ומפני שדברים רבים שהם שלמות בחק הש"י יחשבום ההמון לחסרון מה שאין כן בשאר הנמצאים, ואז אמר המבקש בלבו: אולי ע"ז רמו שלמה באמרו „כבוד אלהים הסתר דבר“!...

וכה יחתם בלמודיו הספר הזה המראה לנו בעליל ערך המדעים וההשכלה, אשר כבודם היה חדש באומתו בימים ההם, ולב בחירי העם היה ער לחבב דעה בינה והשכל ולכולל הכל בתוך בני הנעורים.

1.

היהודים הספרדים. (המשך)

(תחלת המאה הארבע עשרה).

בראשית המאה הי"ד החלו להסיר מגבירה את ההשכלה הצרופה אשר פרוחה עד אז כחבצלת בגלות ירושלים אשר בספרד ובפרובינצא. האדמה הפוריה פרי חכמת ישראל היתה כערבה ויבש מקורה מקור מים חיים מתגרת רוחות מתנגדים

אשר שלטו לרעה מבית ומחוץ. בעת ההיא נמצאו רבנים קנאים אשר מאסו כל חכמה וינדו כל מדע. הרא"ש אשר עמד אז בראש היהדות בספרד ברך ד' אשר שמר נפשו מהלכד ברשת החכמות: „חכמתכם חכמת ההגיון לא למדנוה, בריך רחמנא דשובן מינה, כי בא האות והמופת להדיח האדם מיראת ה' ותורתו“¹⁾, ולכן נהיתה אשר מאה שנה אחרי מות הרמב"ם, בשנת 1305 בשבת חזון, שבת פורעניות, הוציא הרשב"א בקהלת ברצילונא את כל ספרי התורה אשר בארון הקדש ויקרא חרם למשך חמשים שנה על כל ההוגים בספרי המדעים אשר כתבו חכמי העמים ואשר העתיקו מהם חכמי היהודים. אולם לא עד מהרה תתם לריק תקופה מפוארה רבת פעלים כתקופת ספרד, אשר נשאה ענף על הרי ישראל ועשתה פרי למעלה, ולכן לא על נקלה קמה מחשבת מתנגדי המדעים לשום פדות בין קדש לחול בין תורת יה וחכמת אדם ולהפריד בין הדבקים אשר חוברו יחד בתכונה טבעית לרוח עם ישראל, ועל כן היתה השעה הזאת, שעת חירום באומה, רק שעה עוברת ורשומה לא נכר במחנה ישראל לדורות. ואף בעצם העת ההיא נמצאו רוחות טהורים אשר פזרו העננים, ואם כי גאונים אחדים תופשי תורה חדלו כמעט לאחוז בחכמה, היתה עוד הפלוסופיה הדתית אבן יקרה ולוית חן אל אבן הראשה, וגאונים רמי מעלה כהרלב"ג, הנרבוני, ר' ידעיה הפניני ודומיהם היו מליצים וחוקרי אלוה, וישקדו על המדעים לבל יחדל להם ארח בסדר למודי היהדות, והמצוינים בהם אשר היו לחומה ומבצר נגד הקנאים בעלי הרמזים והמשלים, היו בני משפחת אבן תיבון, משפחת הסופרים והמעתיקים המפוארים, ובראשם חטר מגועם איש נכבד ומהלל ומאד נעלה, רבי יעקב בן סכיר²⁾ (מן 1245 עד ערך 1322) בקהלת עיר מונטפילייר אשר בפרובינצא, איש חכם תופש תורה אשר בידיעת חכמות השעור וההגיון והתכונה הגדול תושיה ובחכמת הרפואה שמוהו הרופאים בני

¹⁾ Grätz VII (1863) S. 272 ff

²⁾ Grätz VII 261 ff.

דורו לאלוף וראש על בית מדרש הרפואה בעירו, מבלי שום לב לעמו ודתו. הוא לא למד כל החכמות למען עשות לו שם או לבעבור אסוף כסף, כי אם מאהבת החכמה, תכלית האדם, באשר היא יתרון האדם בכל, ויאמר כי בימי קדם לפנים בישראל בשבתו על אדמ"ז היתה החכמה נות ביתו וארצו היתה לה למקדש, אך כאשר גלה כבוד מישראל וילך גולה נבקה רוח חכמתו וסר צלה מעליו, ויאלץ עם חכם ונכון מני אז לבקש חכמה בעמים, ולכן העתיק החכם הזה כאבותיו ספרים רבים משפת ערב לשפת עבר, למען שום מקום נאמן להחכמות השונות בקרב ישראל ולהשיבן לגבולן. ואלה דבריו בלשונו בהקדמת ספר אייקליד אשר העתיק:

„ומאשר חכמת השיעור היא יסוד לכל החכמות הלמודיות, וזה הספר הוא יסוד ושרש והתחלה לכל שאר הספרים מוזאת החכמה, נשאני לבי אני יעקב בן מכיר להעתיקו אל לשוננו ולהחזיר אברה לבעלים ולעשות לנו שם בשם הגדולים ולהסיר מעלינו חרפת העמים האומרים כי מכל חכמה אנו משוללים“.

לבד פלגות הדעות בין היהודים מבית, עוד היתה בהם יד אויביהם מחוץ; תכופות שנה אחר שנה (בערך השמונים לאלף הששי — 1320) באו עליהם גזרות מגזרות שונות, וידל כבוד יעקב ואמללו גפני המדע בכרם ה' צבאות, אך חודות להחכמים הגדולים אשר היו אז במדינת פרובינצא ואשר גם בימי הצרה עשו ספרים הרבה בפילוסופיה הדתית ובכאורי כתבי הקדש, ויעירו ויעוררו את האהבה לדעה והשכל והזהירו על החנוך המתוקן המקובל באומה, — עוד מצאו החכמות קן להן בבית ישראל בפרובינצא, וסדר הלמידים הספרדי היה שגור בפרובינצא ימים רבים גם בעתות הרעות ההן.

אחד מגדולי חכמינו בפרובינצא החכם יוסף אבן כספי יליד כספיא היא ארגינטירא (1280 — 1340)¹ הלך למסעיו לבקש חכמה בארצות ועמים, ובהיותו בדרך בעיר פאלנסיאה טרם הרחיק ללכת (בערך שנת 1332) שלח לשלמה בנו היושב

¹ Ibid. „ 361 „ Güdemann I S. 164.

בעיר טראשקון, נער בן שתיים עשרה שנה, ספר מוסר⁽¹⁾, להורותו וללמדו הליכות האמונות והדעות, כי אמר: „פן ישאני רוח ה' בארץ רחוקה או יפסקני המות — בטרם אצוה את בני יחידי — והייתי אני ושלמה בני חטאים, ואולי יועיל זה המוסר ללמד ולהורות לרבים מיושבי הארץ, ולכן קראתיו „יורה דעה“.

את ספר מוסרו חלק לאחד ועשרים פרקים מלאים דברים טובים ומוסר השכל ודרך ארץ. מפרק א' עד ט' ילמד את בנו יסודי דת ישראל שהם יסודי כל למוד וכל עיון, גם את האמונה בהשגחת אלהים, בנבואה ובשכר וענש; בפרק העשירי יצוהו לעלות בסולם התורה והחכמה בסדר הנאה הזה:

„בני, שמור אמר, הנך היום בן שתיים עשרה שנה, לכן שקוד בתורה, במקרא ובגמרא עוד שתי שנים אחר זה ואתה בן י"ד שנה תקבע עתים לכל מה שקדם, ותן חלק גדול לחכמות הלמודיות וזה תחלה ס' המספר לאבן עזרא ואחריו ס' האקלידס ואחריו ס' אלפרגאני וחשבון המהלכות, וגם קבע עתים בספרים המוסרים המישרים אורחותיך בכל המדות, והם ס' משלי וקהלת ומס' אבות עם פירוש המורה והקדמות, וכן הלכות דעות מס' המדע, וכן ס' המדות לאריסטו אשר עשיתי ממנו קצור, וכן ס' אחד נמצא אצלנו המקבץ מוסרי הפלוסופים (המתורגם מר"י אלהריזי), כל זה תבין בשתי שנים ואתה בן י"ז שנה תקבע עתים לתורה ולמקרא ולספרי הרב אלפסי וס' ר' משה מקוצי וספר משנה תורה מהרב השלם ותן חלק גדול למלאכת ההגיון, ובעז"ה אעשה לך קצור מוזאת המלאכה יספיק לך כמו שעשיתי קצור מס' המדות, ובוה תתמיד שתי שנים אחרות, ואתה בן שמונה עשרה שנה תקבע עתים לכל מה שקדם ושקוד בחכמת הטבע ובוה תתמיד שתי שנים, אחר ובנית ביתך ואתה בן עשרים שנה, אל תרף ירך מן העיון בספרים ותתחיל כאלהיות הם ספר מה של ח הטבע לאריסטו ותלמידיו וספר המורה“.

אחרי הדברים האלה הוא מכיר רוח דורו ופלגות האמונות והדעות, ולכן מפרק י"א עד י"ז יזהיר את בנו לבל יחלק לבו לשתי הפלגות השונות, והוא מצוה עליו ללכת בדרך טובים, ומוסר לו דברי ריבות להלחם עם אנשים אחדים מתופשי התורה בימים ההם אשר מאסו בפלוסופיה, ואת ריבות שפתיו אלה יפתה בדברים האלה:

⁽¹⁾ נדפס בקובץ „טעם וזקנים“ אשר אסף מכתבי יד שונים קדמונים הח אליעזר אישכנזי תושב תוניס (פפד"מ תרט"ו).

„בני, שנים המה קוראתינו בתכונת בני הומן מעמנו. בני אל תלך בדרך
אתם, מגע רגלך מנתיבתם. המין האחד המתפלספים מבני מענו, תלמידים אשר
לא שמשו כל צרכם, הורסים בעיונם זפורצים בלמודם ומלעיגים על דברי חז"ל
ומקילים במצות המעשיות ועושים ציורים לספורים בלתי ראויים, ואלו מזויפים
מתוכם ומעידים עדות נאמנה על נפשם שאינם יודעים ספרי אריסטו ותלמידיו
על החכמות, כמו שמבואר זה למי שירעם, ואני מעיד עלי שמים וארץ כי אין
אני מקטני חכמי הומן ואני נשבע בחי העולם כי אריסטו ותלמידיו ותלמידיו כלם
מזתירים לשמור כל מה שבתורה ודברי הנביאים ובפרט להזהר במעשיות“.

„והמין האחר הוא הנמצאים מעמנו שיבזו החכמות המיוחסות וספרי
אריסטו וחבליה ולא ידעו כי אלה החכמות היו שלנו מקדם, והעד על זה כי
הן פירושו ומופת למצות תורחנו, ועוד כי רבן מפוזרות בהגדות בגמרא ובשאר
ספריהם, וכל שכן בס' המורה שחבר רבנו משה אם בתורה אם בחכמה, ומי
לנו גדול ממשה, והנה בני זה המין אין אני מוגנה אותם בהיותם משימים כל
ימיהם בשקלא וטריא מן הגמרא, וכל אחד כמו שאמר אבן גנאה (בהקדמתו
לס' הרקמה) „מהלל על טרחו ומשבח על יגיעו“, אבל אני מוגנה אותם כי יבזו
החכמות ולומדיהן“.

והוא קורא ביתר דבריו הנמרצים (פרק ט"ו):

„אוי נא לנו כי חטאנו! היהודים מואסים או עוובים חיום את ספר המורה
שכל האי עצמו להביא מופתים על מציאות אלהינו ואחדותו וקדמותו, והמצרים
יכבדוהו וינשאוהו והעתיקוהו, וכל שכן הישמעאלים בפאס ובשאר ארצות אשר
קבעו שם מדרשות ללמוד ספר המורה מפי יהודים“.

ומפרק י"ז עד כ"א ילמד את בנו סוד התארים הגשמיים
הבאים בכה"ק על השי"ת, וכונת חז"ל באגדותיהם, ודבריו
מיוסדים על שמת הרמב"ם בהמורה.

אמנם בסדר הלמוד אשר הורה רבי יוסף אבן כספי לבנו
לא נכר ולא נראה המראה הבהיר והתכלית הנרצה אשר בסדרי
הלמודים אשר אזנו ותקנו לפניו רבי יוסף אבן עקנין ודומהו
בדור הרמב"ם, — אך גם הוא עודנו טוב ויפה, ורוח המחבר,
רוח נכון בלמודים, דובר בו בישר לבב.

ז.

היהודים הספרדים. (המשך).

(המאה האחת עשרה)

בעת אשר תכונת היהודים בספרד ומגמת רותם היתה לחבר
את התורה והפילוסופיה יחד מבלי אשר תצור אשה רעותה, הנה

בצאת רבנו אשר (הרא"ש) מאשכנז ויהי לרב בקהלת טולידו הגדולה הביא אתו שנאת הפילוסופיה ארצה ספרד, ובהיות כבודו גדול נהיתה על פיו מפלגה גדולה בישראל אשר התזיקה רק במעוז התלמוד לבדו ודרך החקירה והדרישה בלמודים הכוללים לא ידעה. ובעת אשר בני משפחת תבון המפוארה ותלמידיו הרמב"ם עוד התהלכו בפרובינצא לאור המדעים, הפיצו בספרד שמונה בני הרא"ש וקרוביו, אשר באו אתו מאשכנז ונכדיו הרבים ותלמידיו אנשי השם, אור גדול אחד לגלות אריאל, הוא מאור התורה שלהבת יה לבדו, ואת אור המדעים החצונים תתמו למו יען לא ידעוהו כמשפט ישראל באשכנז. אולם אם בימי הרא"ש שלטה עוד קנאה ושנאה בין שתי המפלגות, בימי בניו אחריו נשתקע דבר הריב, המשכילים שכל טוב, אשר השכילו לחבב כאחת את שתי הסגלות היקרות כמנהג ספרד מני אז, נמעטו ולעמתם רבו התלמידים אשר אחזו מנהג אבותיהם וחכריהם באשכנז וצפון צרפת להוקיר רק את הסגלה היחידה, חכמת התלמוד, ותלך כל מפלגה בדרכה ודברי ריבות לא נשמעו עוד בשערים המצוינים בהלכה ובאמונה וחקר.

וכאשר שקדו שְׁרֵי החכמים אנשי תקופת הפילוסופיה היהודית לשכלל מצב החנוך, כן שקדו גם התלמודיים מצדם לאשר בניהם בדרך טובים, ולמען הראות לדעת עד כמה השכילו גם הם באופן מאד נעלה לפי רוחם והשקפתם לצות לבניהם אחריהם על החנוך הטוב, אביא בזה שתי צואות מאת המפורסמים בבני הרא"ש, רבי יעקב בעל הטורים ורבי יהודה אחיו, שניהם עמודי התורה וההוראה לבית יהודה עד דור אחרון¹). רבנו יעקב בעל הטורים בן הרא"ש (נולד 1280 ומת 1340)² כתב תוכחת מוסר לבניו;

¹ סמי הלוואת העתיק והו"ל סמ' זלינן סיכטר זנית תלמוד סנה דביעית חוב' י"א וי"ב, וכן לקוחות מקובץ 27129 מאלר כ"י זנית עקד הספרים זנדיעט מוזיאום זלונדון ומזכרו זששלת הקנלה ובאלר הספרים להמסס זן יעקב זנסס „אגרת הסוככת".

² Grätz VII 346—51. Güdemann V (Quellenschriften 1891) 25—28.

„היו קובע עתים לתורה ועשה תורתך קבע וכל מלאכתך עראי, ובשאתה עוסק בתורה שב ביראה וברתת כתלמוד היושב לפני רבו ולא תעסוק בדברים בטלים ושחוק והבלים כ"א בדברי תורה. והיו זהיר במצות והיו זהיר בת"ת, לבד השעה שאתה צריך לפרנסתך ולא תתעצל מללמוד כל ימך, ולעולם תן עיניך במי שהוא למעלה ממך במעלת החכמה, ודע כי למוד חכמה וספרים אין קץ, והרבה אדם מפסיד ביום אחד ובשעה אחת ממה שלמד אם הוא כהנאת העולם והיו זהיר להאריך ולעמול ולחפש אחר כל הספרים בדרך פסק ההלכה בדבר הצריך לעולם, ולא תאריך בדברי קושיות שלא לצורך כי אינם עושים רוב בני אדם כי אם לקנות שם מערבב בעלי הגמרא; ובכל מסכת שתלמוד תכתוב מעט בכל מן הפוסקים ומן ההלכות המעורבות — הכללים, כדי שיהיו בידך, ואם תספה באחד מהם, תמצאם כפעם האחרת, ובוה יצאו דברוך לאור ותתקיים תורתך ותבור שתקרא, ותוציא לשון הגמרא בפך ולא תגמגם בקריאתה, כי חיים הם למוציאיהם — למוציאיהם בפה."

„הוזהר שתהיה עם השי"ת תמים ולא תכטח בדברי חלומות ולא בשום נחוש ולא תשאל לחזיים ולא תשליך גורלות ולא בנקודות ולא בשום דבר, כי הכל הכל ומחסרון הכטחון, בלתי אל ד' לבדו תכטח והוא יעורך."

רבינו יהודה בן הרא"ש (1284—1349) ³ אשר מלא מקום אביו כרבנות בטולידו, והיה גאון וצדיק תמים, עוד הוסיף על אחיו לצות לבניו על חובת התורה ולמורה כדברים האלה:

„צואה מחסיד אחד מוסר לבניו. . . ועתה מלאני לבי לכתוב להם זאת האגרת תוכחת מוסר מגדת ומצוה אני עליהם לקרותה בכונה פעם אחת בחדש, ולב טהור ורוח נכון בקרבם יהדש, כי תהיה להם למוכרת ביני וביניהם למשמרת, התיצבו ואשפטה אתכם מדוע לא תלכו בדרכי אבותיכם ולא תהיה יראת ד' לעיניכם, ובתורתו לא תהגו תמיד ימיכם ולילותיכם וכו', ושמעו אל יהודה אביכם ועשו עיקר תורתכם, וזכרו בוראכם בימי בחורותיכם, בעודכם בכחכם, וקבלו עול התורה עליכם ולא תמוש מפיכם, ויהיו לשם שמים כל מעשיכם, ושם אשר הורישו לכם אבותיכם החזיקו בו והנחילוהו לבניכם.

גם תקבעו עתים ללמוד הפסוק בדקדוק ופירוש, ולפי שבקטנותי לא למדתי אותו כי לא הורגלו ללמודו באשכנז לא יכולתי ללמודו בכאן, גם על הפרשה תקראו בכל שבוע פירוש רש"י ופירושים אחרים. גם תרגילו עצמכם בדרישים ומדרשים ובוה יגדל שבכם כאשר תדרשו ברבים ותשיבו מעון, וגם תאמרו בכל יום דברי תורה על השלחן ובאלו תאכלו משלחנו של מקום, וגם תרגילו עצמכם ללמוד בספר חובות הלבבות ובספר הישר ובאגרת תשובה לר' יונה וכיוצא בהם, ושימו לבבכם לאשר תקראו בהם שתהי' הקריאה על מנת לעשות ותהי' בכונת הלב והשמיעו לאזנכם מה שאתם מוציאים מפיכם."

ואחרי אשר יספר לבניו את כל הקרות אותה, צאתו מאשכנז ובאו לטולטולא, הוא אומר:

„בוהן לבות יודע כי כל חפצי ורצוני בבנים בעולם הזה אינו דק להיות לי זרע שימלאו מקום אבותי בתורה ובמעשים טובים ובמצות וזאת בקשתי מאת יושב הכרובים, אשר שאלתי מאת ד' אותה אבקש עלי ועל בני ועל כל דורותינו אחרינו שנתנו בבית אדני כל ימי חיינו לחזות בנעם ד' ולבקר בהיכל תורתו מבקר ועד ערב ומערב ועד בוקר לפני ד' לרצון, ולתרחקנו ממתי שוא ולצון. להחזיק במעשי אבותינו אשר קבלה בידנו מכמת דורות שלפנינו אשר היו בעלי תורה ואנשי מעשה ויראי אלהים, ומהם יצאה תורה“.

כמה תמימות וישר לבב וחבת למוד התורה נמצאו בדבריו האחרונים האלה אשר יצוה לביתו אחריו, ולתועלת יתרה לדורותיו הוא כותב בצואתו זאת גם קצת מתולדות אבותיו לתפארת בניהם למען „יראו זרענו ישר פעולת אבותינו ויבושו מאד מנפשותם אם לא ילכו באורחותם וישתדלו בכל עניניהם להחזיק מעשה אבותיהם בידיהם“.

אולם יקרת הצואה הזאת היא תכליתה הנרצה, אשר בצואות שונות מאבות לבנים בקרב עמים אין דוגמתה, — כי בבאו עם הספר לחלק נחלה לבניו אחריו את עשרו ונכסיו אשר חננו אלהים, יצוה באופן זה:

„הסכמתי בלבי שלא אניח מנכסי לבני בתורת ירושה רק מאה וחוכים, השאר יהיה הקדש מוקצה ומוזמן לכל מי שיעסוק מהם בתורה, ולא יחלקו אותו ביניהם בשוה רק כל אחד מהם יקח לפי טפולו ולפי צרכו על פי אמם ואחריה על פי גזבר או גזברים שאמנה ועל הסדר שאכתוב בגזברות, ומי שילמוד מורעו יהיה קודם ואחריהם מי שילמוד מורע אבי ז"ל, ואחריהם כל מי שילמוד ויהיה תורתו אומנתו, והשאר אני ואשתי מקדישים אותם מתוים ולאחר מיתת האחרון ממנו על התנאים שאפרש שיתנו מהם לכל אחד ואחד מבני כל זמן שיהיה תורתו אומנתו לפי טפולו; כל זמן שיהיה שם ריוח יתנו מן הריוח ואם לא יספיק מן הריוח יתנו מן הקרן די מחסורו אשר יחסר לו ולטפולה, ואם ח"ו לא יהיה בהם מי שתורתו אומנתו, אם יהיה תם וישר וירא אלהים וילך בדרך טובה וישתדל בצרכי אחיו כדי שיוכלו לעסוק בתורה, ואם יתעסק בכל שאר המצות כפי יכולתו, — יהיה לו בהקדש כאחד מאחיו העוסקים בתורה, כיון שמתעסק בצרכיהם, כי עץ חיים היא למחויקים בת ותומכיה מאושרים כזבולון אחי יששכר וכשמעון אחי עזריה“.

הצואות האלה הן אותות וזכרון מלאי אורה, כמה היו חיי המשפחה ביהודה בעתות הצרות ההן אחוזים ודבוקים בתלמוד תורה ובמוסר וענות צדק, ורגש כביר ונאור כזה אשר רחש לב היהודי הנדרף היה מזור כלל לשכניו או היושבים שלווים ושקטים.

ה.

היהודים הספרדים.

(סוף המאה הקודמת ותחלת החמש עשרה).

בחצי המאה הי"ד החלו ימי הרעה להגלות לגלות ירושלים אשר בספרד. בשנת ק"ל (1369) באה עת צרה להקהלות המצוינות במלכות קאשטיליה בסבת ריב אחים מושלי הארץ, ובקהלת טוליטולה שהיתה עמרת ישראל מתו ברעב בשני חדשים יותר מעשרת אלפים איש במצור ובמצוק, ועד כמה נגעו לרעה כל אלה גם בהיי הרוח יתאר לנו רבי שמואל צרצא אבן סנה, בן הדור ההוא, אשר ראה בענות עמו ודורו, ואלה דבריו בהקדמת ספרו „מכלל יופי“ (כ"י):

„...וגם כלתה פרוטה מן הכיס וגם כלו הנשמות שבגוף וכן דוד לא בא ואם אבוא לספר כל הצרות מהול ירבון, ומדוחק מצרות לא היה אדם יכול לפתח ספרי“¹).

מעונים ומדוכאים עוד הקשיבו ושמעו לקח יומם ולילה בישיבות הגדולות, ויהי אך נרפאו רגע מן המכות אשר חבו בהם אויביהם, הטו שכמם לסבול עול תורה, — אך תושיה כבר נדחה מכל הקהלות המצוינות אשר מהן יצאה אורה לכל ישראל. אולם מעפר אחר יצמחו נטעי כנה, אם גלה כבוד המדעים בקאשטיליה מעוצר רעה ויגון, עוד היה כבודם חדש על אדמת ארץ אנדלוזיה הנפרדת אז מקאשטיליה, ובה לא נגעה עוד הרעה עד נפש ישראל. בעת ההיא התנוססו לתפארה שני אנשים חכמים רבי יצחק בן ששת (הריב"ש) (1310 — 1406) ורבי חסדאי אבן קרשקש (1410 — 1346) אשר יצקו מים על יד רבנו נסים גירונד מברצלונא, ואחרי מותו היו הם שני גדולי הדור, הראשון רב ודיין בכמה קהלות היה עוד יותר מהרשב"א רבו שונא להמדעים, והשני חברו השכיל תושיה וילך בעקבות הרמב"ם, ויותר שהיה חכם בעמיו מופת לאומו, גם חפץ המלך ביקרו ויהי נכבד על כל סביבותיו, ואף כי היו שונים שניהם בדעה, לא נשמעו בכל זאת דברי ריבות ביניהם וכל אחד במסלתו הלך להשכלת ישראל.

¹) Grätz VIII S. 57 ff.

בקרבתנו אל הסוף המעציב בתקופת ספרד ההולך וקרוב,
— עוד ירהיבו עינינו בשער צאת התקופה אנשים חכמים, אשר
בחכמתם הרבה ודעתם הרחבה ועינם הזכה הם קרובים קרבת
רוח לימי-הזהב הראשונים בתקופת ספרד, הם הנועדים מאת
אלהי הדעות לתקן תקון גמור לטובה בחלקת התנוך וההשכלה
כמצבה בדור הרמב"ם, אך כבר עבר מועד ולא יכלו עוד להשיב
כבוד הימים הראשונים, ולכן לא הביאו עוד את החכמות
החזוניות בסדר הלמודים העבריים, ויעירו און מבין עם תלמיד
רק על למודי הקדש לבד, התורה והתלמוד, ואחד מאלה היה
פריפוט דוראן ושמו העברי רבי יצחק בן משה הלוי¹⁾ ממלכות
קאטאלוניה, הנוול בשנת 1350 וחבר בשנת קס"ג (1406) את
חבורו הנפלא על דקדוק „מעשה אפוד“²⁾. בהקדמת הספר הוא
מעיר על דרכי העיון והעסק בתורה, ובאשר ישרים ונאמנים כל
פקודיו לתועלת התנוך, אביא מהם הרברים האלה :

„הדרך הראשונה. שיהיה הלמוד והעסק בתורה עם חכם חשוב ומופלא
וחברת החברים החשובים באופן שירבה המשא והמתן ביניהם וישאלו זה לזה
ושיבו ותשלם החקירה.

הדרך השניה. שיהיה העיון בספרים אשר חברו חכמי ישראל המפורסמים
בשלמות המאמרים, רצוני אשר דבריהם רבי הכללות עם הקצור, לפי שזה הוא
דרך המלמד החשוב וכמו שאמרו (פסחים ג') „לעולם ישנה אדם לתלמידיו דרך
קצרה“ ולא ישגח אל החבורים שהם כאילן רב העלים ומעט הפרי, כי עשות
ספרים הרבה אין קץ, והעיון בספרים האלה מטריד המחשבה ומבלבל השכל
ומחליש כח הזוכר, וקצור המאמר עם הכללות ייטיב הזכרון וכו', והספרים האלה
הם פירושי רש"י על התורה והתלמוד וחדושי הרמב"ן עליהם, או החוספות לרבני
צרפת ואשכנז, ובספרי הפסק הלכות הרב הגדול ר' יצחק אלפסי ופירושיהם
לרבני קאטלוניה, ובספר הגדול „משנה תורה“ לתפארת הרבנים אשר לא קדם
כמותו ולא התאחר עד היום, הרמב"ם.

הדרך השלישית. שיכון האדם בכל מה שיקרא וישנה לידעת הפירושים
והמכון במאמרים, כי זולת זאת לא ישאר כח הזוכר, ומה שיודע על פה
מוזלת הבנת המכון בו, הוא מהיר ההסרה מהזוכר.

¹⁾ Grätz VIII S. 94, Guedemann I S. 179.

²⁾ ילא לאור „נכ"י ווינא ע"י הסכנים הלעירים כהן ופרידלנדר
ווינן 1865.

הדרך הרביעית. שיכון תמיד המעיין לעשות סימנים למה שיקרא וישנה וילמד לפי שזה ג"כ ייטיב הזכרון, ומפני זה שבתו בעלי התלמוד (עירובין נ"ד), העושה סימנים לתורה" וצו על זה, וגם בעלי המסורה והסופרים הפליגו בזה, וגם כי עם זה יודעו ספרי האלהים על הדקדוק.

הדרך הששית. שיהיה העיון תמיד בספרים היפים והנאים ומהודרים בזיוניהם ובכסויהם ושיהיו מקומות העיון רצוני בתי המדרש יפי הבנין ונאים לפי שזה עם שיוסף באהבת העיון והחפץ בו הגה הוא ייטיב הזכרון ג"כ, לפי שההבטה והעיון בצורות הנאות והפתוחים והציורים היפים ממה שירחיב הנפש ויזרו אותה ויחזקנה, וכבר הסכימו על זה הרופאים. והנה מצד הדרך הזאת היה העושר מעלה גדולה ויודעים כי בו השגת הספרים אפשרית והעיון בספר מיוחד, ולא יצטרך אל השאלה מזולת, ויהיה עיונו פעם בספר זה פעם בזולתו, וכבר היה משלמות האומה כי תמיד חשובי עשיריה בכל דור ישתדלו בכתיבת הקובצים היפים ועשות ספרים הרבה, ולזה אמרו עשירים שבבבל כמה הם זוכים שמכבדים את התורה.

הדרך השביעית. שיהיה העסק בתורה בקול והרבור המוחש, רצוני שישמיע מה שיוציא בפיו ולא יהיה העסק בה בחשאי ובקול נמוך כאב מארץ, אבל בהנעת כלי הרבור כלם וכל כחות הגוף, וכמ"ש „בכל לבי דרשתך", בכל כחי כחותי אשר הלב מקורם והתחלתם, וכתב הרב כי ברית ברותה לכל המשמיע קולו בשעת תלמודו שתלמודו מתקיים, וכל הקורא בלחש במקרה הוא שוכח וכו', ואולי נרמז כל זה באמרו: „וכל העם רואים — וינועו" להורות כי העסק בתורה הוא יותר שלם בקול והתנועה, ואחשוב שלזאת הסבה נקרא הספר המקודש מקרא וכאלו יבאר בשם הזה שהעסק בו ראוי שיהיה בקול מוחש והקריאה כמו „וקרא עליהן את הקריאה" והוא שם נאמר בכלל ויחוד כי ההמון כבר יקראו בשם זה ספרי הנבואה לפי שהנבואה ברוב נאמרה בקריאה.

הדרך השמינית. והיא מיוחדת יותר אל המקרא שיהיה תלמוד והעסק בו בשיר כי זה ממה שיוסף תשוקה וחפץ וכו', וכותב החכם על מעלת השיר וְערכו לפנים בישראל, ומסיים כי בדרך השער הזה בטעמים הנוכחים עם שהוא מיוחד למקרא כבר נהגו בו הקודמים ג"כ כמושנה, והיו קוראים אותה בקבוצם הנבחרים בטעמים ועל דרך קריאת המקרא לפי שהיא כולה או רובה כללים על תושבע"פ ולזה בחרו בה בקריאה העוזרת על השמירה בלבבות ולזה תמצא כל ספרי המשנה הקודמים כתובים עם הנקוד והטעמים.

הדרך התשיעית. שיהיה העיון במקרא ובגמרא בספר כתוב בכתב אשורי המאושר באותיותיו, והוא שבו נתנה התורה על דעת רבנו הקדוש והכתב הזה הוא אשר יקראוהו כתיבה מרבעת, ולהדרו ויפיו ישאר רשומי בחוש המשתף והדמיון ומימי המצאת הדפוס ינתן איפוא מטעם האמור היתרון לאותיות מרבעות יפות ובהירות, וכבר שמעתי מרבתי נ"ע כי לכתב הזה המפואר סגלה בהטיב הכח הזוכר ושהם קבלו על זה מהקודמים, וחשבתי שזה מהם הפלגה או גזומא אלא שזה נסיתי בעיני ומצאתי אמתי ושערתו בזה הסבה שכבר קרמתי.

הדרך האחת עשרה. הלמוד אל הוולת, כי כשילמד אל זולתו מה שהשיג יודע יקרה במאמרים ההשגות והוצאת מה שבכח אל הפועל מהידוע, ויכנסו הענינים בנפש ויהוק רשמם ותתחזק מפני זה השמירה בלבבות, והוא עם זה ממה שייטיב הכח המחשב ויחדד השכל, וכמו שאמרו (תענית ז') „הרבה למדתי מרבתי וכו' — ומתלמידי יותר מכלם“, כי עם זולתך תתכן הקריאה ותתקיים, ולא תשען על בינתך ותאמר שאינך צריך לחברים ותלמידים שיעורונך וראוי שלא יביט בלמוד זה אל תועלת הממון והשכר, וזה המשתמש בכתר תורה לקחת על למודה ממון ושכר הנה הוא מחליף הסדר, כי תכלית הממון והקנינים על דרך האמת ראוי שיהיה מהתורה והחכמה וכמו שכתוב (משלי ט') „קנה חכמה מה טוב מחרוץ וקנות בינה נבחר מכסף“ וכבר באר „ש תכלית המחיר הוא קנין החכמה, לא המחיר תכלית החכמה“.

הדרך השתים עשרה. שיהיה הלמוד בשובה ונחת ובישוב הדעת ומתינות ולא יהיה כאדם נמהר בעסק התורה, כי המהירות בכל דבר מהיותר מזיק שבדברים ומונע השגת התכלית והוא סעיף מחסרון הדעת.

הדרך השלש עשרה. והיא מהיותר עצמיות ומיוחדות בכונה שהיה העסק בתורה לשמה, שלא יתן לה תכלית אחרת זולתה, רצוני בקשת הכבוד או קנין הממונות, אבל תהיה היא התכלית לעצמה, ולפי שהיה העסק בצרכי האשה והבנים מהיותר מטרידים בהשגת התכלית הזאת עד שגם האדם השלם כמו שאמר הרב (מו"נ ג' ל"ג), בשירבו עסקיו באלה הענינים יחלשו תשוקותיו העיוניות וישתקעו וכו', אבל אכיון בזה אל האזהרה לבני הבחורים החשובים והמוכנים אל מה שיוכו לבתר התורה, שלא ימהרו קצם על לקחת האשה וירבה עסקם בתורה בעוד לחמם נתן ומימיהם נאמנים, ומוזה הצד היה הלמוד בשני החפזות יותר נשאר ויותר קים להפנות המחשבה מכל דבר זולתו.

הדרך הארבע עשרה. קביעות הזמן, ולא ארצה בקביעות הזמן כשיאמר שתוך זמן מוגבל יקרא ספר אחד או שנים פרק אחד או מסכתא לפי שזה בלתי ראוי, ואמנם הצורך בקביעות הזמן לתורה הוא כי האדם כבר יצטרך לו לקחת חלק מהזמן, ישתדל בו בעסקיו העולמים להשיג ההכרח וכו', ובגלות הזה מההכרח לקחת חלק רב מהזמן להיות לישראל בו עמוס התלאות וכו', ולזה היה מחויב שיקח זמן מיוחד לעסק בתורה, והזמן היותר נאות בזה הוא הלילה לפי שהוא אז פנוי מעסקי העולם וכמו שאמרו (חגיגה) על „קומי רני בלילה“ שאין רנתה של תורה אלא בלילה, וכתב הרב (מו"נ ג' נ"ב), „בעת שתהיה לך בדין בפ"ע מפלתי אחר ובעת הקיצץ על מטתך הזהר מאד לשום מתשבתך בשעות הנכבדות תתן אלא בעבודה ההיא השכלית“, כבר יראה מכל זה כי זמן המיוחד לעסק התורה היא הלילה, וזה דבר הסכימו עליו כל המעיינים בכלל האומות.

אלה הן הדרכים אשר התלמוד נקנה בהן, אשר הואיל המדקדק האפוודי לפרש בדבריו אלה בשפת יתר, ויהיו נא לזכרון לבני ישראל לדורותם מה פעל ישראל בסדרי למודיו עד הימים האחרונים לתקופת ספרד, ודברי פי חכם חן נכוחים

למבין עם תלמיד בכל דבר הצריך עיון ולמוד גם בזמן הזה. ולא ללמוד התלמוד בלבד כי אם לכל הלמודים הן הדרכים הישירות שיבור לו האדם, כי יש בהן חבת למודים מאד נעלה אשר ערכה בכל עת ובכל מקום; אמנם לשעתם נאמרו הדברים רק על עסק התלמוד לבד, אך לדורות הם דברים בעתם לכל דבר למוד ורעיון מושכל.

אולם גם בעת ההיא בהיות התלמוד שליט לבדו בשלטון הרוח של היהודים והחכמה ירדה מכבודה הראשון, הנה לא ירדה כליל מגדולתה, כי טובי העם לא הזילו ועוד נמצאו רבים וכן שלמים אשר הגדילו כבודה האחרון וישימוה במעלה אחת עם סדרי המשנה, עד כי גם המקובל ר' אברהם בן יצחק מגראנאדה (רמון ספרד) החי בזמן ההוא (בערך 1400) בספרו „ברית מנוחה“ פרק י"א¹) דרש למצוא רמז לשבעת המדעים בכתוב ההוא אשר דרשוהו על ששה סדרי משנה, ואלה דבריו על הכי בישעיה ל"ג:

„והיה אמונת עתיך וכו', אמונת רמז למספר, עתיך רמז לתכונה, הסן רמז לתשבורת, ישועת רמז לנגון כמו שכתוב ועתה קחו לי מנגן וכו' ותחי עליו רוח ד', חכמה רמז למדות, ודעת רמז לטבע, יראת ד' היא אוצרו רמז לחכמת האלהית, כאמרם „אין מוסרים ראשי פרקים אלא לאב"ד“.

ט.

היהודים הספרדים. (סוף)

(המאה החמש עשרה)

כל חכמינו בספרד ובפרובינצא מורינו ומאורינו הגדולים התהזקו בכל דור ודור בעד עמם נגד כל השאטים אותם הקמים עליהם ועל תורתם, ותחי איפוא לחכמי ישראל עבודת משנה מבית ומחוץ; באהל הורו משפטיהם ליעקב תורה ומצות ומדות טובות ומבחיץ נטל עליהם להציל את קדשי עמם ולהיות מגן בעדם, ומימי הרמב"ן אשר הציקוהו בראשונה לעמוד בוכוח

¹ סוגל נהקונת ספר „ספתי יסנים“ לרי סנתי נל"ס.

דברים היו וכוחים רבים ומריבות דברים ויצדקו¹). בין החכמים ההם היו גם מעטים אשר עוד השכילו כתוב צחות בשפת קדשנו במליצה נעימה ובשפה נמלצה. אמנם להגיונות לבם ולסגנונם חסר הרוח הנערץ והנשגב אשר רחף על המשוררים לפנים בארצות ספרד, ובכל זאת גם להם ולסגנונם נאווה תהלה, והמצוינים ביניהם היו ר' שלמה דאפיירה, דון ווידאל בנכנשתי בן לביא ראש המדברים בוכוה טורטושא, ומהשלשה הכי נכבד בטוב טעמו לפי דורו רבי שלמה בן ראובן בונפיד ראב"ד בטורטושא, גם הוא מהעומדים להתוכח בעניני הדת בהוכוח הגדול בעירו. כל החכמים בדורם היו צפויים אלי קרין כל ימיהם, שנאה ונדודים היו מנת חבלם ונטל עליהם לעמוד במקום גדולים להגן על עמם מקול אויב ומפני עקת רשע לדבר בשער ולכתוב ספרי וכוח, — ובכל זאת גם בינם לבין עמם כתבו ודברו להעיר החיים המוסרים והמושכלים; וכשבי הגולה מבלל לפנים, ידם האחת עושה במלאכה — מלאכת הקדש — ואחת מחזקת השלח — להלחם אם יבוא האויב.

אחד החכמים אשר היו לו מהלכים את חכמי הנוצרים ונלחץ תמיד להגן על אמונתו, היה ר' יצחק בן קלונימוס ושם משפחתו נתן, משפחת חכמים כפרובינצא. לתכלית וכוחיו חבר ס' קונקורדאניץ הנקרא בשמותיו "מאיר נתיב", "אור זרוע", "רחובות", ותכליתו להביא המקרא המלא בסדר א"כ ואת השמות הפעלים והמלות לשרשיהם ולכנוייהם, כדי שידע ויבין כל מעין ולא יטעו עוד הקתולים בבאור הכתובים להוציא מהם נפתל ועקש להבאיש את ריח ישראל. הספר הזה הראשון במינו היה דרוש לתעודתו גם לתועלת היהודים בקרבם לתלמיד עם מבין לרב וצעיר²).

גם להפילוסופיה הדתית הנולדה בספרד קטובמאה האחרונה הזאת גואליה האחרונים, ומקרב האנשים החכמים ההם אשר

¹) Grätz VII, VIII עקר רדסוני "מאמר יסודי במולדת ספרד" (סמניד ברלין תרנ"ה).

²) Grätz VIII S. 160

דגיננו על כבוד היהדות נגד עלילות שוא, היו מגינים על כבודה גם מבית פנימה להצילה מהקנאים החשוכים אשר הפצו לגרש כל אור וכל דבר חכמת בינה מקרבה. אחד המצוינים אשר החזיקו במעוז הפילוסופיה הדתית ושקול הדעת הישרה היה רבי יוסף אלבו מקהלת מונריאל (בערך 1380—1444), אחד מראשי חכמי עמו אשר עמד במסה בוכוח הגדול והנורא בטור-שושא בענין הדת, ויותר שהיה ירא ודבק בכל הלכות התלמוד עוד אהב כרבו קרשקש גם את המדעים ויכתוב את ספרו „העקרים“, אשר היה לספר רב הערך ונודע למשגב בכל תפוצות הגולה עד היום. את כל רעיון רם ונשוא בחקר ודעת הביא בכתובים בשפה קלה ומובנת לא רק להנבונים בעם כי אם לכל העם מקצה ולכן היה איפוא לספר עם רצוני לכל. חברו הצעיר ממנו בזמן ובמעלה רבי יוסף אבן שם טוב, גם כן אחד מבעלי הוכוח בטורשושא, היה גם הוא מבעלי שקול הדעת ויכתוב ספר „כבוד אלהים“ על הפילוסופיה הדתית, אך בעת אשר ספר רבי יוסף אלבו נמצא לרבים עד היום, הספר „כבוד אלהים“, אשר הובר בשנת 1442, נדפס רק פעם אחת בעיר פירארא בשנת 1555, כי באשר העמיק הרחיב חקירתו לא היה רצוני לכל¹. אולם רק יחידי סגלה בעמנו ידעו עוד דרך השכל וישגו באהבת התורה והחכמות גם יחד, ובכל התלאה אשר מצאה את עמם לא אבר טעמם הטוב וכן שכלם ולא כהתה עינם לראות ולהתבונן בחזון עמם, ויהיו מתאוננים לא מכעס אויב ומרדיפות שונא כ"א על כי גלה כבוד ההשכלה הצרופה מקרב למודי עם ישראל, ותשאר ההשכלה הנאמנה רק חתומה באוצרות חכמת ישראל אשר אספו החכמים בספריהם. אחד מאלה יקירי האמונה והדעה היה רבי שלמה אלעמי אשר באגרת מוסר², ששלח לתלמידו מפורטוגאל בשנת קע"ה—1415, דבר

¹) Grätz VIII S. 169—179.

²) ילח לאור ע"י החכם המטיף הנפולר דר. אהרן ילינק ווינא חל"ב

Güdemann I S. 176, Grätz VIII 42

בצחות לשונו על כל המדות החשובות שבהן יחזיק האדם ועל כל המדות המגוננות שיתרחק מהן, ויתאונן במר נפש על העדר כבוד המדות הטובות. מתוך דבריו הנמלצים והנמרצים אביא מעט מהרבה הנוגעים למצב החנוך:

צד 10. פתח דברך יאיר ללמוד התורה וללמדה לבניך, קנה חכמה קנה בינה ככל קנייניך ואל תמכור מחמד עיניך כי היא חייך ואורך ימיו... ואל תשגה בעת מעתות הפנאי בוולתה, כי טוב סחרה מפסח כסף ומחרוץ תבואתה, כי מחקרה גדול והיום קצר מהשיגנו ולמה תאבד עת ממנו ?

צד 11. הוזהר מנגינות שותי שכר ומשיר כסילים המספיקים באמצע הברכות בשירי עגבים במחשך החשך כלולים, שקולים כמשקל התולים בני כותים, וישמעאלים למצוא חן בעיני האנשים חלושי הדעת הנאנשים אשר הם נמשלים לנשים, ובעני הנערים התעלולים והנם כעובדי אלילים.

צד 14. הוזהר בכתיבתך וסדור ספריך, כי כתיבת האדם וטוב מעמו יובילו מרתקים ריח שבלו ושמו (דומה לפתגם החכמים התכוני במאה ה"ב והאוובי במאה ה"ג).

אחרי אזהרות כאלה המעירות לכל מדה טובה, יתאונן במר נפש על מצב פלגות האמונות והדעות בדרור:

צד 24. תעו במדבר שנו בראה קצת חכמי אחרונים בשנאתם זה את זה בקנאתם וזכרם התורה במתנותם לא שמו לבם רק לדקדק בקריאתה ולהרחיב הדושים ופסקים ופרושים בתלמוד משנתם וחבורים מחבורים שונים לא יועילו ולא יצילו לשנוי הדעות והסברות על כל קוץ תלי הלכות וישליכו אחרי גום צדקתה ופרישותה וקדישותה. מה שזה מוגלה זה מסתיר, מה שזה אוסר זה מתיר, עד שנעשית תורה אחת בשתי תורות במחלקותם על קורי עכביש יארוגו להבאיש את ריחם לגלות חיי נבלותם, כי טח מראות עיניהם מהשכל לבותם, נשאו פנים בתורה ולא הודיעו לעם את תועבותם, כי נסך עליהם ד' רוח תרדמה ויעצם את עיניהם, ותחי נסבה להפחית מעלת התורה בעיני כל ראייה ושומעיה.

זאת ועוד אחרת להוסיף אשמה... השבו לחבר תורת משה עבד ד' אל היונית להשלימה ולהשוות ולא נשאה הארץ אותם, זאת אומרת שמור מצותי וחיה והחוטא תקולל חלקתו, וזאת אומרת איננו נרצה כי אם להישיר אל העיון הנכון בהצלחת האדם ושלמותו, היא השגת המושכלות כי שם תתעצם ותשלם חיתו... אם כן לפי דבריהם הועילו אפלטון ואריסטו בחקירתם יותר מרע"ה בתורתו, כי לולא השתדלותו וספרי תבונתו נשאר במחשך שכלנו ולא יצא לאור ממחיצתו. צד 26. ורע ומר מזה בדור הלזה הנכזה נמצאו בעמי רשעים שועלים מחבלים בדם התורה ויקריבו לפני ד' אש זרה, ויהי כקרא יהודי שלש דלתות בספרי היונים, וקרעה בתער לשונו עד תם כל המגלה מלעגו על המצות חולק על הקבלה.

כה עינינו רואות למורת רוחנו כי גם במאה האחרונה לשבת ישראל בספרד התעוררו עוד הפעם פלגות שונות בלמודים, אך עקר הלמודים לא חדלו, הנרדפים והנגשים לא חדלו ללמוד וללמד עד שעת צאתם, ובהחבא מפחד אויב נצרו חית נפשם ומקור רוחם לשקוד על הלמודים, ירושת פליטה להם מאבותיהם התמימים, ובתקנות קולת היהודים בקאשמיליה בשנת הקצ"ב — 1433, נמצא את אשר שמו לחק קבוע בענין החנוך לבני הנעורים בימים ההם ⁽¹⁾ :

על הרב מוטל להחזיק בית שבת תחכמוני או להגיד לפני התלמידים בשעות ידועות את דבר ד', להבין בתלמוד בהלכה ובאגדה; התלמידים אשר נועדו להיות רבנים ומורי הוראה בישראל אם אין ידם משגת, לחמם נהן ומימיהם נאמנים מקופה של צדקה מיוחדת לאותו דבר. המלמד והריש דוכנא ילמדו את התינוקות חדר חדר לבדו לכל כ"ה תלמידים והריש דוכנא להתלמידים העודפים (וכן ביו"ד סימן רמ"ה סעיף ט"ו), כל קהלה וקהלה של ט"ו משפחות מחויבת להחזיק מלמד תינוקות ושכרו נתן מאבות הילדים, ואם מעט השכר, על העדה להוסיף מאוצרה, ובמקום של ארבעים משפחות מחויבת הקהלה להחזיק רב ללמודי התלמוד.

אכן חלק לבם למקצוע אחד ולא ידעו כאבותיהם התמימים לחבק בזרועותיהם עולם מלא לאחד באהבה אחת בוללת את למודי היהדות המיוחדים ולמודי כל אדם. אחד ממגורשי ספרד בשנת רנ"ב—1493, רבי יוסף יעבץ אשר אה למושב לו את עיר מאנטוא באיטליה, כותב בהקדמת ספרו, אור החיים:

מימי קדם לא היתה מלאה ספרד מישיבות ותלמידים כמו שהיתה בימי הגרוש אך נחלקו התלמידים לכמה כתות, יש מהם שהיו לומדים שש או שבע שנים אצל הרבנים הגדולים ומתחדדים שכלם בחרב חדה והיו לומדים אחר כן חכמות חזוניות, לא יאמרו עוד ארון ברית ד' ולא זכרו בו ולא יפקדו ולא יעלו על לב, ותוהים על הראשונים, ויש מהם אשר פדשו לגמרי והתעסקו בהבלי העולם, ויש מהם אשר תפסו אומנות התורה אבל לא שתו לבם רק לפלפל לבד וכו'.

* * *

⁽¹⁾ נדססו כהאסיף הרמ"ז טאה הרה"ה חזידודר ליב עפ"י כ"י הגנוז בהביבליותיקה הלאומית בפארז, ולפני זה גם מאת הרה"ה ד"ר קייזרלינג, "יאכר" בוך זור געאכטע דער יודען" IV 1869.

בא הקץ לגלות ירושלם אשר בספרד; הארץ הברוכה אשר כעדן גן אלהים היתה לפני יושביה היהודים נהפכה להם באשמת כמריה כהני און למארת צפעונים ושער אבדון, כל ענות נוראה, כל מכאוב מעציב, כל חלי וכל מדוה אשר המקונן יוכל לראות בחזיון ובהלך נפש, הביאו כתמס אנשי חמס אלה על עם היהודים, ועוד חרשו רעה האנשים הרעים והחטאים האלה לאמר: „הוציאו ספרי היהודים וישרפו כי באלה כתם גדול“¹⁾. לא את גום לבד גם את רוח עם ישראל נר אלהים הפצו הדומניקנים לשרוף באש, אבל רק חפצו ולא יכלו לשרוף שרפת נשמה את נפש האמה ופאר מקדשה ברוח, הרגו השמידו את היהודים וישרפום חיים על מוקדי אש הקנאה וועשנס עלה השמימה בכל מלכיות ספרד ובאייה, אבל רוחם נשאר חי וקים לדורות, וגם בעתות הצרות ההן, בעת הקיץ הקץ, התרוטמו היהודים והאנוסים רוממות הנפש וחבל חכמים ומשוררים, דונים ואצילי רוח מבני ישראל נודעו למשגב בכל הארץ. ראש החכמים היה השר דון יצחק אברבנאל (נולד בליסאבון 1437 וימת בארץ גלותו בוויניציה 1509). החכם הזה רב העליליה וגדל הדעה היה האחרון בזמן לכל השרים הגדולים מבית ישראל אשר מימי חסדאי אבן שפרוט הגינו על עמם בכבודם בכל עת צרה וצוקה, וגם הוא הגדיל להיות למשגב בעתות בצרה, אך לא יכול עוד להושיע ביום המר והנמהר המוכן לפורעניות יום תשעה באב שנת מור"ה, ואת עמו היה בצרה ויצא בראש גולים כעמוד אש להאיר לילה, ואתו יצאו בעצם היום הזה כל צבאות ד' מארצות ספרד, ושנים אחדות אחרי כן נגזר הגרוש גם בפור-טוגאל ובנאווארה ויפוצו מוצאי גולה בארצות שונות באיטליה ובארץ השפלה (נירערלאנד) באפריקה ובתוגרטה ובאה"ק, ובכל מקום שגלו שכניה עמהם, לפניהם הלך צדקם וכל הקנינים הטובים מורשה לקהלת יעקב, ויכוננו במקומות מושבותיהם החדשים קהלות ויתקנו תקנות טובות אשר הביאו אתם מארץ

¹⁾ Graetz VIII S 30 1.

גלותם, וגם להחנוך הטוב והמועיל נתנו יד ושם בארחות חייהם בארצות מושבותיהם החדשות.

היהודים הספרדים בתפוצות הגולה.

לא עד מהרה מצאו מוצאי גולה מנוח לכף רגלם, כחצי מאה שנה נדרו הלכו מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר, רגלם בצקה מעמל ונדודים, אך שמלתם לא בלתה מעליהם היא אדרת האמונה; כל התלאה אשר מצאתם בדרך עוד הריטה בעיניהם מעלת נפשם לרוממות נשאה. „את אשר יאהב ד' אותו יוכיח“, הרעיון הזה היה נחמתם בענים; הגרוש היה נערץ בסוד קדושים כגלות שלישי לגולת אריאל, והם המגורשים מן גו היו בעיניהם כנבחרי משפחות האדמה אשר ד' הפגיע כמו עון כלם ומפשע עמים נגע למו, מחמס רשעי ארץ יזעקו וחטא רבים ישאו. אמנם רוממות הנפש אשר התעוררה בקרב לב הנענים והנגשים מוצאי גולה לא השכיחה מהם את כל הפגעים, לא הקילה מהם מכאוביהם הנאמנים אך נסכה עליהם טל תחיה לשאת ולסכול בדומיה. כמעט הקל להם ממשא הרעות הרבות שב רוחם בקרבם וירום ונשא וגבה מאד ולא שמעו קול נוגש. הכל אבד להם בצאתם מספרד, כל רכושם אשר רכשו, כל הונם ואונם, אך אצילות הספרדית, הגאווה והגדולה מולדת אצילי ספרד, נשארה אתם ברכה לדורות, ואף בהיותם נכנעים ומדכאים לא עזבם גאון רוחם ובכל מקום אשר מצאו מנוח לכף רגלם היה להם גאון רוחם לגאון ולתפארת להחזיק מעמד. ויתרונם זה בכל אמנם היה ראוי להם, ואף כי מפני שנאת המדעים אשר חדרה בתקופות האחרונות בחיי היהודים בספרד פנימה ומפני השנאה והפרדות מבחוקי, הלכו המדעים בישראל בספרד הלוך וחסר, בכל זאת עוד היה להם יתרון ברוח על יהודי ארצות אחרות; בהשכל ובטוב טעם, במראה הנאווה ובסדר הנאה מבית ומחוץ, היה להם היתרון על אחיהם באשכנז ובאיטליה. אהבתם לארץ מולדתם ספרד האהובה היתה עזה ונשגבה עד

כי לא הניחה מקום לשנאתם וקנאתם לארץ הדמים הזאת, ולכן גם בהגרשם ממנה התגאו בכבודה ובכל מקום שגלו נוסדו יחד לקהלות ספרדיות ופורטוגיזיות ויכונונו בתי כנסיות לתפלה בנוסח ספרד ובתי מדרש ללמוד וללמד; בכל מקום שגלו, לתוגרמה האירופית, לסוריא ולפלשתינא, לאיטליה ולארצות השפלה ולאפריקה הצפונית, גדלו וירומטו את טבע ספרד וטוב טעמה באהבה בלי מצרים, עד אשר הטבע הספרדי נשאר טבוע בזרעיהם אחריהם עד היום הזה. כמין אדם מיוחד תפארת רום אנשים, כצבי תפארת היהדות התבודדו לעצמם מחבריהם האשכנזים והאיטלינים, לא התערבו בקהלות הראשונות במקומות אשר התישבו ויבנו להם כמות לעצמם, וכל ימי המאה השש עשרה, המאה הראשונה אחרי גלותם בהיותם המעט בין חבריהם היהודים התושבים מכבר, היו הם בכל זאת בכל מקום שבאו אבות התקופה ונושאי דה"י והספרה לעמם; בכל הארצות, מלבד אשכנז ופולניה אשר לא התישבו שמה, הכירו כל היהודים לחבריהם הספרדים את היתרה והמשרה בעניני היהדות, כי רוב גדולי ישראל במאה ההיא, הרבנים החכמים וכל בני העליה היו מיוצאי ספרד. בני המשפחות המצוינות מגזע היחש הנעלה דון אברבנאל ואבן יחיאל ודומהם היו עוד ימים רבים לגאון ולתפארת ישראל באיטליה ובשאר ארצות, ויתר החכמים המצוינים ר' אברהם זכות אשר חבר ספר יוחסין בשנת ס'ד"ר הדורות בעיר טוניס, והתלמודים הראשונים בזמנם רבי יעקב אבן חביב מחבר ה"עין יעקב" ובנו רבי לוי בתוגרמה, ואיש ריבו רבי יעקב בירב אשר בא בשנת ג'ר"י' לעיר תלמסאן באפריקה נדד בארצות שונות, ורבי שמעון דוראן באלגיר ומשם ורבים עוד חכמים מצוינים במאה ההיא בכל ארצות פוזרנו, ועל כלם רבי יוסף קארו (1488—1575) בעל ה"שלחן ערוך" כלם היו מוצאי גולה אשר ראו בענות עמם בצאתם מספרד, ויטו אהלי תורתם במקומות מושבותם החדשים וישמרו ימים רבים סדרי התפלה והלמודים מספרד ויתבודדו במועדיהם לקהלות ספרדיות מיוחדות שונות מסדרי הקהלות האשכנזיות אשר רחבו

ונסבו ג"כ לתפארת ישראל. אולם היהודים האשכנזים הכירו וידעו את יתרון סדרי הלמודים אשר לקהלות הספרדים, והרבנים העירו על זה למוסר על כי נעדרים אתם הסדרים הטובים, ואלה הם דברי הרב בעל ווי העמודים דף ח' עמוד התורה:

עברתי בק"ק אמשטרדם ומצאתי שמה אנשים חשובים והרבה ת"ח מהם והייתי בכתי מדרשות שלהם אשר לכל אחד מחיצה בפ"ע, ראיתי שהקטנים לומדים המקרא מן בראשות עד לעיני כל ישראל, ואח"כ כל העשרים וארבע ואח"כ כל המשניות, וכשנעשה גדול או מתחיל ללמוד גמרא פרוש ותוספת, וגדלו והצלוחו גם עשו פרי, ואנכי בכיתי על זה למה ועל מה לא יעשה פן בארצנו, הלאוי שיתפשט המנהג הזה בכל תפוצות הגולה, ומה יזיק בזה שימלא כרסו במקרא עד שיהי בקי, ואח"כ יתחיל ללמוד התלמוד, חי ראשי באם יתאספו ראשי גאוני ארץ יחד ויעשו תיקון וסדר הלמוד כסדר הזה להיות ליסוד מוסד ולחק עולם ולא יעבור אין ספק שחפץ ד' בידנו יצלה והלבבות יהיו מחודדים בתורה ביתר שאת ויתר עז.

הדברים האלה מבעל ווי העמודים מביא רבי שבת י באס (במאה השבע עשרה) בהקדמת ספרו „שפתי ישנים“ במקום שידבר על סדרי הלמודים לעם בני ישראל, והוא בא אחריו למלא את דבריו, וכן הוא סדר הלמוד של ק' ספרדים באמשטרדם, כאשר ראה והבין החכם ר' שבת י באס בשבתו שנים רבות באמשטרדם:

הם בנו את בית ד' בית מקדש מעט בית הכנסת המפואר ומי שלא ראה בנין זה לא ראה בנין נאה מעולם בתוך בני ישראל, ואצלו סמוך לו בנו ששה חדרים לתלמוד תורה אשר בדעת חדרים ימלאו, ובכל חדר יש מלמד אחד אף אם יהיו התלמידים למאות וכן ירבו. בחדר הראשון לומדים הילדים הקטנים עד שידעו לקרות בתפלה ואז מושיבים אותם בחדר השני ושם לומדים התורה עד שהם בקיאים בחמשה חומשי תורה עד לעיני כל ישראל עם נגון הטעמים, ואז יכנסו לחדר השלישי ושם לומדים תורה עד שהם בקיאים לפרש בלשונם לע"ז ובכל שבוע לומדים היטב פירש"י על הפרשה, ואז יבאו לחדר הרביעי ושם לומדים נביאים וכתובים כסדר בניגון הטעמים והנער קורא הפסוק בלה"ק ואח"כ מפרש אותו לעז, וכל הנערים שומעים לו ואח"כ יאמר השני ג"כ וכן כלם, ואח"כ ילך לחדר החמישי, ומרגילים לנערים לקרות הלכה מעצמם עד שיגיעו להבנה ולשכל ולכלל בחור, ושם אינם מדברים בלשון אחרת כי אם בלה"ק דוקא, רק ההלכה מפרשים בלשון לעז, והם לומדים הבמת הדקדוק היטב ובכל יום ויום לומדים גם כן ההלכה מהגמרא, וכשיגיע לפני מועד ורגל אזי כל התלמידים לומדים השלחן ערוך מעניני פסח לפני הפסח וחג לפני התג עד שהנערים כלם בקיאים בהנינים, ואז ילכו לחדר השישי על הישיבה לביהמ"ד של החכם

אב"ד יצ"ו ושם יושבים בחדר ולומדים בכל יום ויום הלכה אחת בדקדוק רש"י ותוספת ומפללים ג"כ בעיון הדינים מהמימוני והטור וב"י ובשאר פוסקים. ובתוך המדרש יש להם בית ספר מיוחד ושם יש להם ספרים הרבה, ובכל זמן שהם על הישיבה אותו החדר ג"כ פתוח ומי שירצה ללמוד כל מה שירצה משאלים לו ספרים אבל לא חוץ מן המדרש אף אם יתן משכן גדול.

זמן הלמוד שוה לכל הרבנים והמלמדים, והוא בשחרית כשה"ג מכהז שמונה או יבאו כל המלמדים כל אחד לחדרו ולומדים שלש שעות עד שיכה אחד עשר ואז יצאו כלם כאחד, וכשיכה הו"ג שנים אחר חצות יום באים ג"כ כלם, ולומדים ג"כ עד שיכה חמש, ובימות החורף עד שנכנסים לביהכ"ג, ובאותן השעות שהילדים כבתיהם יש לכל בע"כ איש אחד המלמד עם הילד לכתוב בלשון לעז ובלה"ק, ולחזור הלמוד בביתו ולעשות שירים וחרוזות, ולנהג אות בדרך הישר, ולכל אחד מה שירצה.

הרבנים והמלמדים הנ"ל נתמנים ונבחרים מן הקהל יצ"ו, ונפרעים מתוך הקופה של חבורה קדישא הנקראת ת"ת לכל אחד לפי ערכו וצרכו ולמודו כך וכך לשנה, ואין המלמד צריך להחניף לשום אדם, וילמד עם כל התלמידים בשה עני ועשיר.

סדר הלמודים הזה המתוקן ומקבל באמה מקדמת דנא היה נשמר ונעשה בכל קהלות הספרדים אשר נוסדו בארצות שונות, בסאלוניקי וקונסטנטינופול ובשארי ערי תוגרמה האירור פית בירושלים ובצפת הערים הקדושות, באלכסנדריה וקאירו, באפריקה, בוויניציה אשר באיטליה ובאמשטרדם בהולנדיה, ובכל המקומות אשר נפוצו שם אחינו השפאניולים ויהיו למופת ליתר בני עמנו האשכנזים והאיטליאנים והפולנים, אשר השכילו גם הם כמיהם לשמור ולעשות חקי הלמודים הקבועים לדורות מלפנים בישראל.

יא.

היהודים האיטליאנים.

תקופת ישראל באיטליה האחרונה הפיצה גם היא אור יקרות בחשכת הגולה. כספרד אשר עזרה לעמנו להביא שרידי הקדשים מהישיבות שבבבל ובאפריקה הצפונית אל תפוצות הגולה, כן היתה איטליה שלישיה לספרד ולבבל למעת מטעי קדם בארצות המערב, וכאשר היתה ארץ הבינים לסחר עמים רבים כן היתה ארץ התיכון גם לפרי תוצאות הרוח אשר מקדם ואשר לים, וממנה נפוצו הדעה וההשכלה לכל ארצות מערב

אירופה. בעת אשר יהודי ספרד בזמנם נשאו עליהם חותם ההשכלה הערבית, היו היהודים באיטליה הראשונים להשכלה המערבית היא האירופית, כי ההשכלה הזאת החדשה מוצאה מאיטליה לאירופה כלה, במקלטי הנזירים ובכתי העקד באיטליה בכל דורות הבינים תחת ערמות עפר ואפר היו שמורים אוצרות הרוח מימי קדם ומעמי קדם, ורק כאשר נבקעו עפפי שחר, אור נגה עליהם ויגלו נגהות מאפל וניצוצות המדעים היו לאורים גדולים לכל העמים ולכל הדורות. אולם בדורות הראשונים היו היהודים היחידים אשר התזיקו במעוז המדעים ויועילו למרבה הדעת והתבונה, כי הכנסיה הקתולית במאות הראשונות לקיומה תעבה כל מדע והשכל, ורק אולת ואי-דעת משלו ממשל רב בכל המפלגות, ואף הכהנים והחשמנים לא ידעו להתום שטם והנשיאים ובני מרום הארץ לא ידעו קרוא וכתוב וישתמשו בחותם טבוע במקום חתימת ידם, כתבי-אמנה לא נעשו בכתובים כי אם באמר ודברים, כי להביא בכתובים כחק וכמשפט בכל תקף ועז לא היו אז סופרים הכותבים נכונה והדעת נחשבה כדבר אין מועיל בו, רק למוקש ולמכשול עון לרפואת הנפש. בלי בוש הכירה אז רומא את אי-דעתה במדעים ותתפאר עוד בשנאתה להפילוסופיה, וכמוה היתה איטליה כלה¹). אולם בדורות הבינים התרוממה במעלות הרוח, ובעת אשר השכלת עם הארץ באשכנו וצרפת היתה בשפל המדרגה החל כבר רוח דעה בינה והשכל למצוא לו מסלות באיטליה, והיהודים היו מהראשונים אשר הועילו הרבה למרבה המדעים והאצילו מרוחם על האיטלקים עם לא בינות לפנים, כי שבתם בשלוח בארץ הזאת באין מחריד נתנה ידים למפעליהם המושכלים בקרב שכניהם.²) היהודים האלה, אשר כחם היה רב בהשכלה הכללית, הצטיינו גם בחכמת ישראל, ואף כי לא נשארו מהם שיורים גדולים בתורה אשר יעידו על תכונת תלמודם, בכ"ז אין כמעט כל ספק כי בשכבר הימים במאה השמונה

¹) Güdemann III, Einleitung. (Wien 1884).

²) סרס"מ דר. גידמאן נספרו הכ"ל, והרנ סקסס לא"ס ווייס נניס

היו בני הקהלות לוקא, בארי ואוטרנטו למורים ולעינים לכל הגולה, ומהם יצאה התורה לצרפת ואשכנז. גם ספרד הנאורה התחממה לאור תורתם, עד שהיה מלפנים פתגם שגור בסגנון לשון המקרא: כי מכארי תצא תורה, ודבר ד' מאוטרנטו. אמנם איטליה לא שגבה בפילוסופיה הדתית ובשיר ובקדוק כספרד ובפרושי התורה והתלמוד כצרפת ואשכנז הבאות אחריה; חכמים משוררים כגבירול והלוי והרמב"ם אשר בספרד ומפרשים כרש"י ורבנו תם בצרפת לא נמצאו באיטליה, אך בכל זאת היתה קהלת ישראל ברומי אבן הראשה לגולל חשך מפני אור, ראשונה לתקומת המדע. חכמיה המפורסמים עמדו בראש התקופה ושמם לתפארת לא רק לקורות ספרת ישראל כי אם לתולדות כל המדעים בארצות המערב. והמפעל הכביר מהזמן ההוא, המפעל הספרתי הנשגב הנוגע בחכמת ישראל, הוא ספר הערוך הנשלם בשנת 1000 — לא עד תמו — מאת מחברו רבנו נתן בן יחיאל מרומי והספר הגדול הזה היחיד במינו המכיל מלים כתלמוד ובמדרשים, היה „מפתח התלמוד" ומקור נאמן נפתח לכל ישראל, לכל תלמיד עם מבין.

עד המאה השתים עשרה היתה השכלת ישראל באיטליה מצומצמת רק בתכונת התלמוד ויהיו בה ראשונים בזמן ואחרונים במעלה לעמת אחינו בצרפת ובאשכנז, אך במאה ההיא באה שמה מספרד החקירה העברית, חקר לשון הקדש ודקדוקה, באורי כתבי הקדש והפלוסופיה הדתית והמליצה הנעימה, כי חכמים גדולי דעה ורבי עליליה מספרד הפיצו חכמתם בבאם ארצה איטליה, ויעירו ויעוררו בלב היהודים בארץ הזאת את האהבה להדעת, ויטעו על אדמתה הפוריה נטעי נעמנים מפרי תקופת ישראל בספרד, ולכן במאה הבאה השלש עשרה גדלו המדעים באיטליה ויעשו פרי תבואה וקדש הלולים.

ראש וראשון לתכמי ספרד ככירי הרוח אשר הופיעו באיטליה היה רבי אברהם אבן עזרא — הראב"ע — תתמ"ח—תתקכ"ז 1088—1167 מקרית ספר המצוינה היא קהלת טולידה בספרד. החכם הכביר והנאור הזה ידיד ורע לרבי

יהודה הלוי היה חוקר נשגב לכל תכלית ומבקר חרוץ מאד ויהי לפלא בבניתו השנונה ובבקרתו הנאמנה אשר בעזרתה הפליא לבאר כתבי הקדש ויכתוב ספרים על הדקדוק ועל התכונה ועל ההנדסא וסגולות המספרים וסדר המצות. בשנת החמשים לימי חייו עזב את ספרד מולדתו (1138) ויהי נודד בארצות שונות, וישב ימים רבים בארץ איטליה בערי רומי מנטובה, לוקא ועוד. בואו (1140) לאיטליה עשה שנוי לטובה בהליכות הדעה ויברא תקופה חדשה בהשכלת היהודים האיטלינים, כי הרבה לו רעים רבים ויעמיד תלמידים ויאציל עליהם מאור תורתו וחכמתו, ויפעל הרבה מאד להגדיל חכמת ישראל מולדת ספרד ולהאדירה בין יהודי איטליה.

גם תלמידו הספרדי רבי שלמה ב"ר אברהם הידוע ו' פרחון, אשר בא לאיטליה בימים ההם, החרה החזיק אחרי רבו להשכל את היהודים האיטליאנים בהשכלת תקופת האור הספרדית, ויביא את חכמת הדקדוק אתו, כי בהיות ספרי הדקדוק ללשון עבר כתובים ערבית לא נודע להאיטליאנים רק דקדוק של רבי מנחם בן סרוק, — ויחבר הפרחון לתכלית זאת בהיותו בעיר סאלירנא באיטליה (תתכ"א — 1161) את ספרו „מחברת הערוך“¹, הוא ספר על יסודי לה"ק ושרשי המלים בתנ"ך ונחלק לשנים: חלק ראשון כללי דקדוק הלשון, וחלק שני שרשי לה"ק בסדר א"ב והוראותיהם. — יחדו את הראב"ע ותלמידו הפרחון היו עוד חכמים ספרדים אשר היעילו ברב ובמעט להפיץ החקירה העברית בישראל באיטליה, את כל הרכוש הרוחני אשר רכשו בחצי האי הפיריניאי הביאו אתם ארצה איטליה ארץ המדעים ותהי הארץ הזאת מעתה גם ארץ פוריה לפרי חכמת ישראל, וגם חכמת ישראל קנתה לה זכות אורה בארץ המדעים הכללים; כארזים בלבנון שגו ויהיו לגפני אדרת בירכתי בית ישראל, דשנים ורעננים משמחי לב ונפש כריח שדה אשר ברכו ד'.

¹ ילף לאור ראשונה נכ"י ע"י הסכס רס"ז כוכב ט"ז סטיין מוויין פסקנויג תר"ד. אולר הספרים להסכס בן יעקב ס"י 890.

יב.

היהודים האיטליאנים. (המשך)

(המאה השלש עשרה).

הגענו איפא להמאה השלש עשרה, ובהחשך אשר בסה ארץ נראו נגהות מאפל, המאה ההיא אשר בה ההלו הצרות הרבות לישראל, ראשית האינקוויזיציה והאולת הקנאית, היתה גם ראשית ליסוד האוניברסיטות באיטליה ותחית המדעים. ביה"ס לדת ודין בבלוניה מנה עשרת אלפים מקשיבים בלמודים מכל ארצות תבל, ובי"ט הרפואה בסאלירנה הראה פעולתו בכל אירופה, הפלוסופיה חגגה נצחונותיה הכבירים, טומאש מאק-ווינא התנשא על כל ויגרש מפניו דעות ישנות, ועל שמו השירה זרחה שמשו של דאנטי¹).

והיהודים אשר נאנחו מעוצר רעה ויגון ויהיו קרבנות טחים להרדיפות המאליופות, סבלו גם ע"י האור החדש אשר האיר בערפל, והסכנה אשר באה להם מן העול והחמס מצד ההמון הפרוע או מגזרת הממשלה אינה גדולה כל כך כהסכנה היוצאת מכת החקירה השולאסתיקית של טומאש אקווינא וסעיתו, אשר הוכיחו כי כל העול והחמס אשר נחתכו על בני ישראל הם במדת הצדק והיושר על פי חקי משפט החכמות והאמת. ובעתותי-יצרה ההן לקחו היהודים חלק בראש בהפצת אור הדעת ויעשו חיל באיטליה בכל ענפי המדעים השונים, לא רק ברפואה, הענף המיוחד להם מקדמת דנא, כ"א גם בפילוסופיה ובכל חכמה ויהיו במפעלם מופת לרבים. גם בחכמת ישראל עלו היהודים האיטליאנים במאה הזאת, כי סגלות אחיהם הספרדים אשר יחסו להם במאה הקודמת פעלו עליהם לטוב מאד, ולכן בספרי היהדות מהמאה הזאת אנחנו מוצאים רשומים מזהירים אם גם בודדים זעיר שם זעיר שם הנוגעים בחנוך היהודים ומדרגת השכלתם. למען הכיר את הושם אשר פעלו חכמי ישראל האיטליאנים על המון עמם ואת חותם תכנית רוח

¹) Güdemann III 95.

היהודים והיהדות באיטליה, די לנו להתבונן אל טבעם של חכמים אחדים, לשמוע ולהבין דעתם ומשפטי פיהם ותראה לפנינו השכלת העם כלו וחנוכו, כי החכמים בדור ההוא, אם כי היו בודדים בטועדיהם, ידעו רוח עמם וזמנם, ומלמודיהם אשר הדרו בקרב העם נדע איפא נטית רוח העם כלו.

רבי יעקב ב"ר אבא מרי אנשולי (ערך 1200 — 1250)¹, חתנו של רבי שמואל אבן תיבון פרונינצא, אשר הקיסר פרידריך השני קראהו אוהב החכמה ודורשיה ויקרבהו לעבודתו בעיר ניאפולי (נעאפאל) קרית מלכותו לתרגם לפניו ספרי חכמה מלשון ערב, נשא לפני בני עמו דרשות בשבת ומועד לקרבם לאמונה ועבודה ולכל דבר טוב וקים, ורוח מלא דעות חפשיות אך טהורות האציל בדרשותיו בסוד קהל ועדה, ואת כל דרשותיו לכל שבתות השנה ולמועדים אסף יחדו בספר ויקראהו "מלמד התלמידים"². את החנוך הטוב הנוסד על אמונה והשכלה צרופה הוא מזכיר בכל דף מספרו זה, ואם כי לא ערך בכל מקום שטה מסוימת בכ"ז ראויים דבריו — הנמשכים אחרי שמת הרמב"ם באמונות ודעות, השטה הטהורה כזוהר השמים אשר באיטליה תקעה לה יתד במקום נאמן, — לבוא בזה לדוגמא:

צד צ"ט: אין ראוי לאדם שיתרשל מדרוש חכמה כדרך האומר שדרישת חכמה היא רעה לפי שתוציא האדם למינות ואין זה רק דבר העצל בבקשת חכמה, ועליו אמר החכם: אמר עצל ארי בחוץ תוך רחובות ארצה; ועל החכמות הלמודיות אמר שהן מייגעות התלמיד העצל ומבהילות אותו, ואמר ארי בחוץ, ועל הטבעות האלהיות אמר תוך רחובות ארצה, ואעפ"י שרבותינו ז"ל מנעו חכמה יוגית אין ספק שלא נמנעה מכל ולא נמנעה שום חכמה רק מהנערים והבחורים שאין בהם כח לעמוד בהיכל מלך, והוא שאמרו מנעו בניכם מן ההגיון, המניעה היא מן הבנים בלבד לפי שאינם ראויים לה כמניעת הבשר והיין מן הקטנים ומן החולים, אבל הגדולים הראויים לה מניעת החכמה מהם

¹) Güdemann III 164. Grätz VII 104. גם בהערתהי
"גנהות מאוסל" בכנסת יב"ר אל כנה שניה.

²) "מלמד התלמידים" ולא לאור ראשונה ע"י חברת "מקו"י נרדמיס",
ליק, תרכ"ו.

כמניעת בשר ויין מן האדם הכריא עם הלחם, כי כן אמר על החכמה טבחה
טבחה מסכה יינה אף ערכה שלחנה.

החכם הזה לא הגביל את עצמו בחוג חכמת ישראל
לבדה, ויוקיר את החכמות כלן ויכיר וידע כי מקורי הלמודים,
אשר האדם המתלמד יחקור וידרוש אחרי אמתתם ואת הכנס
הנכון יבחר ויבחון, הם: „ספרי רזיל, רשׁי והרמב״ם ואבן עזרא
מעבר מזה, ואפלטון ואריסטו ואבוריים מעבר מזה“. לא האמין
החכם בעצמו כי דבריו האמתים האלה יתקבלו אצל רבים
בדורו, וע״כ אמר:

צד קנ״ט: אעפ״י שאני יודע שאין דברי זה מקבל אצל רבים לפי
המנהג הרע כבר הקדמנו שאין ראוי לאמת להיות כישנית, אבל ראוי שתקרא
בראש הומיות על גפי מרומי קרת ואם לא יקבלנה רק אחד מני אלף, חובה
על האמת לחמול על היחיד ההוא.

אולם הספר הזה אשר הרים על נס את הדעות המושכלות
בשפה נעימה היה לספר עם לא רק באיטליה לבדה כ״א גם
בספרד ובפרובינצא, וההתעוררות לפילוסופיה לא חדלה גם במאה
הזאת, השלש עשרה, המדעים התערו כאזרחים רעננים בשדה
ישראל באיטליה עד כי גם הרוח המנסר אז בגלגל עולם ישראל
בצרפת וספרד לא יכול לעקרם. הקיסר הנאור ההוא התרועע
עם עוד אנשים חכמים מבני ישראל לתכלית השכלה וחכמה,
ובחסדו יצא גם רבי יהודה בן שלמה אבן מתקה את עיר
טולידא בספרד וישב בטוסקנא אשר באיטליה, והיו מרואי פני
הקיסר ויפעל גם הוא למרבה המדעים. ⁽¹⁾

בין יתר החכמים הרבים אשר התנוססו בדור ההוא באי-
טליה — כלם מספרד באו וילכו בעקבות הרמב״ם — נזכיר
את רבי זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל חן חכם ספרדי מבני
הנדיבים מברצילונא, אשר אוה למושב לו את רומי העיר
הגדולה, וימצא לו תלמידים מקשיבים, וכר׳ יעקב אנטולי לפניו
דרש בקהל ויפרש את כתבי הקדש ברוח דעה והשכל, ובשנת

¹⁾ Grätz Bd. VII 32. „נגהות מפל״י בכנסת ישראל.

המשת אלפים וארבעים ותשעה לביע (1289) ¹). כתב ברומי בספר את באורו לספר משלי „לכבוד האל יתברך ולכבוד עם הקדוש קהל רומא החכמים והאדוקים אשר קבלתו ממני והעתיקוהו והבינוהו, ומכאורו זה לספר משלי ²) אביא דברים מעטים להראות עד כמה ידעו בדורו לערוך ערך הלמודים והמדעים ויתרונם בכל:

(משלי ט'). הכתוב הראשון: „חכמות בנתה ביתה הצבה עמודיה שבעה“, אחר שכלה לדבר בדבר החכמה בא ליזכר לך על צד הרמז מיני החכמות ואמר שהם שבעה כמו שזה ידוע אצל אנשי החכמה, והם נחלקים לשני חלקים, האחד הוא הלמודים אשר בכללם ארבע חכמות שהן החשבון, הגימטריא שהוא בערבי אלהנדסה, המוציקא בלשוננו ניגון, וחכמת הכוכבים והחלק השני הוא הפלסופיא ונחלקת לשלש, חכמת הטבע וחכמת האלהות והנהגת המדינה.

הכתוב השני: „טבחה טבחה מסכה יינה אף הרבה שלחנה“, הכל הוא ענין נוכל על הלמוד בחכמות כשהאדם יתיה וריו בהם והאדם ימצא החכמה הנם ויקנה אותה בלא כסף ובלא מחיר ואיננה כשאר הקניות אשר יתן עליהן כספו לפי ערכן. אבל החכמה מוכנת כשלהן ערוך שימצא בו הלחם והיין והבשר הנם ויאכל וישתה לתאותו ורצונו עד שימלא כרסו מהם, כן יוכל האדם ללמוד אותה ולהשיגה השגה שלמה אם יש לו לב פתוח והכנה טבעית.

הכתוב השלישי: „שלחה נערותיה תקרא על גפי מרומי קרת“, זה היא רמז להקדמות הצריכות לדעת תחלה בחכמות במלאכת ההגיון בחכמת הטבע ובאלהות ושאר שרשים והתחלות הצריכים ג"כ בקצת חכמות אחרות משבע החכמות הנזכרות, ולפי הפשט שהחכמה תשלח לפניה נערותיה כשתצא בשוק לעשות הכרוה על הפתאים ההעדרים מן החכמה והיא תקרא עליהם ותאמר: מי פתי יסור הנח וכו'.

הכתוב העשירי: „תחלת חכמה יראת ד' לדעת קדושים בינה“, רמז לך כי החכם האמתי צריך שיהיה שלם במדות המוסריות כמו שהוא שלם בחכמה.

משלי כ"ט הכתוב החשיעו: „איש חכם נשפט את איש אויל ורג ושחק ואין נחת“, רמז לך שהחכם צריך לו שיהיה נוח בדבורו ושלא יעשה בתוך דבריו תנועות משתנות ומרגיזות באבריו ובידיו כמו שעושים הרבה בני אדם דברים עד שידברו עם אבריהם כלם ומעותים צורותיהם ומקדים ברגליהם ואפילו כשהם מדברים בד"ת הם עושים זה וע"כ אמר שלמה הכתוב ההוא,

¹) Güdemano Bd. III 258. Grütz VII 192.

²) לז הכתוב לספר משלי הו"ל ממעמדים ה"ל ל' יוסף כוולנך

כה שנו שני החכמים האלה רבי יעקב אנטולי ורבי זרחיה
בן יצחק בבאוריהם אלה לפני אחיהם האיטליאנים את דרכי
החנוך, כאשר התוו לפנים בני דורו של הרמב"ם בספרו.

יג.

ח' יהודים האיטליאנים:

(סוף המאה הקודמת ותחלת הארבע עשרה).

חכמי ישראל הספרדים עשו פרי באיטליה, כי אחריהם
קמו תלמידים מקרב האיטליאנים אשר עמדו בראש
התנועה למרבה המדעים, וחכמת ישרון עלתה מעלה מעלה גם
בארצות איטליה ותוליד חכמים וסופרים מקרב בני הארצות
האלה אשר התחרו את חכמי משוררי ספרד ופרובינצא, הלא
המה: הנשיא רבי קלונימוס ב"ר קלונימוס (יליד פרובינצא) וחבל
חכמים ולידי איטליה, ר' יהודה גור אריה המכונה ליאו הר"ר
מאני, ר' שמריה האיקרטי, ר' יהודה הסיציליאני ועוד חכמים
וסופרים מליצים ומשוררים, אשר נסיכים ישרים חפצו ביקרם
ויתנו להם מקום לשבת בהיכליהם ולהושיב את החכמות על
גפי מרומי קרת¹). גם אנשים עשירים מבני ישראל, אשר לא
חסרו אז כל טוב באיטליה וישבו בהיכל כביר, אספו אליהם
חכמים וסופרים וינהלום בלחם ושמלה ובכל טוב למען תהי
לאל ידם להוסיף דעת ותרום בכבוד קרן החכמה. — חכמי
ישראל באיטליה חתרו בכל כחם להשיב תפארת השכלת ישרון
אל כבודה הראשון בימי גבירול והלוי, ועל כלם הגדיל לעשות
רבי עמנואל בן שלמה למשפחת הצפרוני הוא המשורר
הנודע עמנואל הרומי (נולד ברומי ערך 1265 וימת בערך
1330)²). המשורר הנשגב והנערץ הזה, אשר משל כמשל רב
בהיכל שירתנו, וכחומר ביד היוצר היתה השפה בידו להוציא
בה ניבים נאווים ונאמים נעימים נמרצים ונמלצים, מתפאר בצדק

¹ ע' בעקמטי: „גננות מאלה" כנסו ירחל! כנה בניה תרמיח.

² Grätz VII 307—317. Guedemann III 109—113

בזכרוננו הכביר ובכל הידיעות אשר אסף בחפניו במרחבי ספרת ישראל עד זמנו עד אשר יאמר במחברותיו ⁽¹⁾ 132 :

יותר מאשר חספר מדבר הבאי בקרב מחניך אני אספר מדברי חכמה לפניך, וכמעט שלא תזכור כל כך שמות אנשים כאשר אזכור משמות החכמים והמפרשים, ולא תזכור כל כך ערים וברכים וכפרים כאשר אזכור אני מן הספרים, מלבד היות ספר כמה ענינים כולל, ובוה יתהלל המתהלל.

אמנם לפעמים הוא מפליג בשבח עצמו, אך נעלה הוא מעל כל ספק כי היה שלם במעלה, ובהיותו שליט באוצר ספרת ישראל, התנשא לדעת גם את השכלת זמנו כלה, ובוה גדול כבודו על חבריו הקתולים, כי הטה הגו ברוחם הקשה קנאה נגד חכמות אמות אחרות זולתם, ויוקירו רק השכלתם לבד, והוא הגה אהבה וכבוד לכל הידיעות השונות. דאנטי בחיר המשוררים האיטלקים במחברתו, "החיון האלהי" Divina Comoedia סגר את שערי גן עדן לפני כל חכמי העמים הקדמונים אשר בימי ממלכות האלילים, ורק חסידיו הנוצרים באו שערו, ובן דורו עמנואל המשורר העברי במחברתו, "התפת והעדן" נתן בחיון מהלכים בגן עדן גם לחכמי העמים וחסידיהם בין כל יראי אלהים ובני עליון מבני אמונתו, "חסידיו אמות העולם גם להם יש חלק ונחלה בתוכנו, כי כלנו בני אב אחד נחנו". — בהשגת למודיו לא היה לו סדר מן הקל אל הכבד, רק כל הבא לידו אז למד ושנה בשקידה עצומה טאד, כי סדר ללמודים כאשר היה אז מתוקן ומקבל ונערך באופן מאד נעלה בספרד, טרם היה באיטליה, כי עד מהרה היו ימי המעבר בארץ הזאת מאי דעת ללמוד וללמד, ולא הספיקו לערוך סדר למקרא, וימהרו הצעירים במאה השלש עשרה כרעבים אחרי צים ארוך למלא נפשם כי ירעבו לדבר ד' ולדבר חכמת בינה מכל הבא לידם, ורק החכמים הכירו וידעו כי לרוח ההשכלה הכביר והנמרץ, אשר חדר לבוא בשערי ישראל אין סדר, וישתדלו לתת משקל לרוח הזה לסדרו ולהכינו ⁽²⁾.

⁽¹⁾ "מחברות עמנואל" הו"ל החי וויליאמס, לבוב, עס גס חולד. חיו מאז החסס הד"ר שטיינשניידר ומאה המו"ל בקנור נמרץ.

⁽²⁾ הלאה נדבר בזה במקום שידובר אדות היסודים האשכנזים והגרמזים.

עד כמה רבתה תשוקת הצעירים באיטליה להדעת נראה
מהמקרה הזה, אשר מספר לנו עמנואל במחברותיו (השמינית
צד 69):

סוחר בספרים מארץ ספרד עבר עלינו בדרכו לרומא, וישאיר אתנו
למשמרת חביות התומות וכתוכן מאה ושמונים ספרים בלשונות עברית וערבית
כמראה אשר הראה לנו רשום על קלף אחד שמות כל הספרים למוניהם, ויהיו
הספרים למשמרת בידכם עד יום שובי". הוא יצא את העיר ויד ד' היתה עלי
לאמר מי לד' אלי, ויאספו אלי כל בני עדתי ובראותנו שמות הספרים ובהכירנו
ערכם וטובם והתעודות הצפונות בקרבם, נכספנו להתירם ממאסרם ולהראות
העמים יפים והררם, ונעתיק מהם ספרים עשרה היו לספרי החכמות נור ועטרה
ויהי מקץ חדש ימים והנה החכם ר' אהרן סוחר הספרים בא מצדו למועד אשר
יעדו, ובראותו חביות ספריו מנופצות ותשתפכנה אבני קדש בראש כל חוצות,
התקצף בנו עד מאד, ועניתו דברים נכחים למכין, ואחי הכס נשפט עמו להשיבו
מכעסו. — "שברנו חביות ספריך והתעברת ומשה רבינו שבר הלוחות ונענה
יישרי כחך ששברת", ועתה אחי בזית לגנבתנו ונפשך לנו תלעב, השכחת לא יבוז
לגנב כי יגנול למלא נפשו כי ירעב, ועתה נפשנו היבשה נכספה לקיל התכונה
החדשה, ורעיונינו אומרים מי יבוא לנו שבר רעבון מספרי העתקת ר' משה אבן
תיבון, — הוא ינהגנו על-מות שמה בלי נעימות מבחר הידיעות וזמרת השלמות".

כהנה וכהנה הגיד המשורר דברי חן ומליצה, וכשמוע
השר המליצה במסמרות היפי נטועה, אז נמלא שחוק פיו ושפתים
תרועה. — בשיריו הכאים במחברותיו נמצאים דברים טובים
ויקרנים להועיל להחנוך וההשכלה, דברים אשר הועילו לתקן
מדת חנוכו ולהרבות השכלתו ודעתו, וראוים הם לאמרם לכל
אדם שלם לקנות שלמות, כמו:

צד 10) מיודעי שאלוני, עלי מה ובמה שכלך עלה וגבר,
השיבותים, בשעבר הדברים אלי נפשי, ולא נפשי לדבר,
יתמה אנוש אנוש לטוב שכלי, ועל שכלו אשר קצר ואין לו שחר,
אוציא אני יותר בשמן, מאשר יוציא בין חלבון וצמר צהר.

הפתגמים האלה מורים על שקידתו העצומה יומם ולילה
ואשר ממנה לדעה בינה והשכל תוצאות, שקידת הלמודים
תזכך את הרעיון הבריאי ותעלה מעלה את רוח האדם לאור
באור הדעת. אחד מראשי הדברים העוזרים להשקידה הנמרצה
הוא קנין ספרים טובים להגות בהם, אשר קנינם הוא קנין תורה

ומדע, ודעה קנית מה חסרת? וכאשר אמר משוררנו עמנואל
(צד 110):

„הוצא כספך בספרי היקר, תמצא תמורתם זהב השכל“.
במתברתו „התפת והעדן“ הוא שם דברים בפי זקן אשר
אושר ועושר הטוהו מדרך הישר והאמונה, ובשיבו אל עקב
בשתו הוא זוכר באהבה מעלת אביו בקדושה וחריצות, ופרוש
כפיו השמים בעד בנו כי יזכה „ללמוד וללמד“, לשמור ולעשות
ולנצח לא יזה מעבודתו, וישמור בריתו ודתו“.

כחכמי ישראל בספרד ופרובינצא לדורותם, הכירו גם
עמנואל הרומי כי הלמודים אשר ילמד אותם האדם הישראלי
אינם מנבלים בלמודי קדש לבד, ובמתברותיו ובפרושו לספר
משלי הגיד פעמים רבות כדברים האלה:

כל החכמות אשר אוילים ופתאים קראום „חצונים“ המה אמנם קנין ישראל
מעולם, מראשית כזאת היו ערוכים בשפתנו אך נאכדו הכתבים ממנו בהנדודים
העמלים. משלמה אשר היה שירו המשה ואלף נשאר לנו רק שלשה, ואמנם פלא
הוא כי שמרנו את עשרים וארבעה כתבי הקדש. כל החכמות והכדעים היו
בישראל, ורואים אנו כי חכמת הנגון והזמרה מוצאה קדש ממקור ישראל ואנשים
משוררים אסף ודוד ושמואל היו לנו בקדם, ועתה אין אתנו יודע עד מה מהחכמה
הזאת, ונמצאת היא בידו הנוצרים.

וכן יאמר גם במתברות שיריו (VI 49) „מה אומרת
חכמת הנגון, — גנוב גונבתי מארץ העברים“ — בכלל לא היו
הלמודים בכל מקום אף בספרד ופרובינצא רמים ונשאים במאות
הקן — הי"ג והי"ד — כאשר באיטליה, ואם אין לנו ספר רב
התקופה גם לא שטה מסוימת מוזמן ההוא, אך עינינו רואות
תנועה נמרצה במקצוע הפלוסופיה הדתית במדה שאין למעלה
הימנה. ברוסא, סאלירנא, ניאפיל, בולוניא, פירוגיא, פורלי, ובעוד
קהלות ישראל גדולות וקטנות באיטליה, היו אנשים מבני ישראל
וחבורות שלמות אשר עסקו בשקידה נמרצה בספרי הרמב"ם
ובכל ספרי החכמים מתקופת האור הספרדית.

לפרטו דבר ההנוך יחסרו לנו המקורים, ורק רשימות
בודדות נפוצות תגדנה כי חנוך הילדים היה כמו באשכנז וצרפת
הצפונית, וחנוך הגבוה כאשר בספרד וצרפת הדרומית, כי
בעת הבחורים באשכנז וצרפת שקדו על התלמוד ומפרשיו, ואת

הפלוסופיה הדתית לא חפצו דעתה, יספר רבנו זרחיה בן יצחק כאשר כבר אמרנו כי הצעירים ברומא הקשיבו ברגש לדרשותיו עפ"י דרך הפלוסופיה והחקירה. חוג הלמודים באיטליה בכלל הקיץ את כל המדעים אשר תפארת להם מן האדם, וכאשר לתלמידים הנוצרים באיטליה היתה חובתם העקרית בלמודיהם ללמוד דת ודין, היה לצעירי בני ישראל למוד הרפואה התכלית הנרצה, כי דעת דת ודין היתה סגורה לפניהם.

יד.

היהודים האיטליאנים.

ההשכלה הנאורה הזאת החזיקה מעמדה בקרב היהודים האיטאליאנים כל ימי המאה הארבע עשרה והמאה החמש עשרה הבאה אחריה, הצעירים שקדו על הלמודים באוניברסיטאות וירכשו להם מדעים שונים, והמצאת הדפוס אשר הועילה מאד למרבה ההשכלה מצאה לה ראשונה בין יהודי איטאליה ידים לפעלה, ובקהלות ישראל המצוינות בארץ הזאת נוסדו בתי הדפוס הראשונים.

אולם מצב החנוך היה בלי כל שנוי ולא נמצא בכל הזמן איזה מפעל כביר לחכמת ישראל המצין איזה שנוי ברב ובמעט, ואשר יוסיף על הראשונים או יגרע מהם, וימצאו האחרונים הכל נכון לפניהם מדורות ראשונים ותשפר עליהם נחלת אבותיהם התמימים אשר חבבו לדורות אהבת החכמות וחבת הלמודים ותהי להם כל השכלתם מצות אנשים מלומדה וממנה אין לגרוע ועליה אין להוסיף. אבל במשכנות יעקב באיטליה המלאים אורה וחיים חדרו לבוא גם הקבלה והחסידות היתרה, ולעמת שתי אלה היו שני חכמי ישראל ראשי המאה החמש עשרה באיטליה רבי יהודה מסיר ליאון בניאפול ורבי אליהו דלמדיוגו בקאנדיה ברוח אמיץ כביר ונאור, רוח מלא אמונה טהורה וחקר ישר היו המה טחי-קבל נגד שתי בנות ערפל.

בראשית המאה השש עשרה התעורר עוד הפעם רוח כביר ונמרץ בהליכות השכלת היהדות באיטליה אשר הלכו

לאמ, ואופני התנועה המושכלת, אשר אף כי לא עמדו מלכת בכל זאת הלכו בעצלתים, התנועעו בהוקה מרות החיה הבאה בקרבם. כמלפנים בימי הראב"ע היו החכמים מספרד אשר באו לאיטליה כמלאכי שלום ויטעו על אדמתה מטעי חמד ויעשו פרי הלולים להכמת ישרון, כן באו עתה בראשית המאה הט"ז פשרידי חרב פפליטים טמות, ובבאם למצוא מפלט ומנוחה לנפשם הנהלאה האצילו מחדש מרוחם הנעלה על היהדות באיטליה, ובראש כלם נודעת לשם ולתהלה משפחת אברבנאל, ואתה עוד משפחות סופרים מפרסמים וחכמים גדולים אשר הפיצו באי-טאליה עוד הפעם את החקירה היהודיה מולדת ספרד ארץ גלותם. על הספרדים האלה הבאים בכח חכמתם נלוו מוצאי גולה מאשכנז אשר הביאו אתם תורתם בתוך מעיהם, ותשב איטליה להיות גם מקום מרבץ תורה לרבים, והיהודים האיטלי-יאנים היו הנשפעים, וכשם אשר הספרדים האצילו מרוחם בתקר ודעת כן היו האשכנזים אשר האצילו מאור תורתם, והישיבה העליונה בפאדובה באיטליה ללמודי הרבנות והתלמוד לא היתה תחת הנהגת היהודים ילידי הארץ, כי אם מוצאי גולה מאשכנז היו תופסי הישיבה. רבי יהודה מענין טמגנצא אוה למושב לו את פאדובה ועד הגיעו לזקנה מופלגת יותר ממאה שנה היה לצבי ולתפארת ראש הישיבה, ובהדרת שיבתו החופפת עליו משך צעירים רבים שוהרי תושיה מאיטליה מאשכנז ומתוגרמה לשמוע בלמודיו העתיקים אשר טעמם טעם זקנים, ויהי להם לכבוד כל ימיהם כי שמעו הוראה מפי זקן בחבורה יושב בישיבה הנותן לקח טוב מלא ישן. וההוראה העתיקה הזאת יצאה בכל תפוצות הגולה מפאדובה באיטליה, בעת ילידי הארץ עצמם לא שגבו בתורה, וגם ברפואה הענף המיוחד, אשר הרבו היהודים האיטליאנים האלה תושיה, לא הגיעו למעלת בן דורם רבי יעקב מאנטין אשר גורש מעיר טורטושא בספרד לארצות אי-טליה. אולם ההשכלה הספרדית וההוראה האשכנזית אשר שתיהן מצאו להן מפלט בישראל באיטליה העירו את רוח היהודים ילידי הארץ לשוב אל תכונתם העצמית התמה ומושכלת,

התכונה האיטליאנית מלפנים. ובמחצה השניה של המאה השש עשרה היו עוד הפעם הכמים גדולים מבני ישראל ילידי הארץ אשר תושיה לרוב הודיעו ועשו חיל ביהודה, ואחד מאלה אשר הגדיל תושיה וגבה מאד על כל בני דורו, היה רבי עזריה מן האדומים de Rossi (נולד במאנטובה 1514 וימת 1578) נצר ממשפחה קדומה איטליאנית. האיש הזה ישב כל ימיו על הספרים עד כי השח השפיל מבנה גותו ויהי איש מכאובים וידוע חלו, מראהו כעץ יבש ויתהלך תמיד כצל עלי ארץ לא תאר לו ולא הדר, אך בגותו החלושה שכן רוח אדיר וחזק ויהי מלא חיים נאדרי בעז ותעצומות, והאדם הקטן הזה החלש ואין אונים היה אדם גדול בענקים במעלות הרוח.

כל הכתוב בספרת ישראל בכל הדורות נגלו כספר לפניו גם כל הכתוב בלשון עם ועם היו שגור בפיו, ויהי צנא מלא ספרא ולתבונתו אין הקר; וכל דעתו לא היתה אתו אוצר בלום מונח בקופסא, כי אם שנים ברוחו להוציא דבר למענהו לעשות פרו ישוה לו, ויהי למופת כבואו להשתמש בבקיאיתו הרחבה בדרך לא עבר בה איש, לקרב את שני סניפי הספרת הרחוקים ביניהם עד מאד, את התלמוד וכל אנפיו מעבר מזה ואת היסודות האלכסנדרונים פילון ויוסיפון ואשר בספרי אבות הכנסיה השלטת מעבר מזה, כדי לדמות זה לזה ולבחון ולהכיר האמת מפי לשינות שינות, ויהי הראשון בעבודתו זאת הגדולה לישראל מבלי קבל האמת כמו שכאה מאבותינו, כי אם לבחון בבקרת נאמנה אם כן היא ולאמר אמת.

ואת החכם הזה בעל „מאור עינים“¹⁾ אשר האיר עיני הכמים — המצין ביחוד את טיב היהדות האיטליאנית הנאורה — נכלה דברינו להקופת ישראל באיטליה בימי הבונים.

¹⁾ ספרו הגדול „מאור עינים“ יצא לאור ראשונה בחייו, מאנטיובה בלוד, ואחרונה עם תוספות מהמחבר וחולתו מכ"י זינק, שני בן-יעקב בבני ברקס, כך ה' ווילנא תרמ"ג, כך כי גם תרמ"ו.

היהודים האשכנזים-הצרפתים.

עמי צרפת ואשכנז, העמים היותר נאורים בימינו, לא ראו ימים רבים אור כי יהל כמו בספרד הערבית ובאיטליה הנוצרית. ימים רבים אחרי אשר הספרדים והאיטלקים התעוררו כבר לתחיה לאור באור הדעת, עוד הלכו בני צרפת ואשכנז בחשך ויהבלו ויהיו שקועים ביון הסכלות מקטן ועד גדול, וגם קארל הגדול שהיה מטבעו חכם נלבב לא ידע לכתוב ולחתום, ובמקום חתימת ידו על איזה פקודה ומכתב עשה ציונים על הניר בראש חרבו הקהה; לודוויג בנו המכונה הרחמן אסף פעם אחת אספת כהנים גדולים לחתום על ענין רב, ולא השיגו בחצר המלך וגם בכל בתי הכומרים האלה קסת הסופר ודיו, ורק אצל שומר חותם המלך השיגו חפצם אחרי עמל ויגיעה רבה. ואף במאה העשירית היה חזון הלמודים יקר ובלתי נפרץ בארצות האלו ובאנגליה, עד כי במקומות המשפטים ובתי הדינים בצאת איש אחד חיב בדינו ובהראותו כי יוכל לכתוב היה לו הדבר הזה למשגב כי פטרוהו מדינו.

ובקרב העמים הנבערים האלה ישבו היהודים עם חכם ונבון מני אז, ובאשר שכניהם היו עם לא בינות על כן לא התרוממו גם הם בעיון וברעיון, בלמוד ובמחשבה כוללת כאחיהם בני אמונתם בספרד, כי רחוקים היו במקום מהאצילות הבאה מהשכלת ערב. אין מעורר אותם לחקירה ולחכמת ההגיון, ובחלקת הפילוסופיה הדתית ובחצרות השיר, אשר אחיהם הספרדים והפרובינציאלים הגדילו תושיה וחכמה לרוב הודיעו, לא חכמו השכילו, וגם מצבם הבודד והיותם נגשים ונענים ונגרשים מן גו ונבדלים מתוך העדה הגדולה היא חברת האדם הכללית, לא נתנם לצאת למרחבי עולם לבנות ולהבנות ולהאציל מרוחם ולהיות נאצלים כאשר בספרד ופרובינצא ובאיטליה. נרדפים ונדחקים מכל עבר ופנה נתכנסו יחד אל מקומות הקדשים, קדשי הרוח, ויאחזו בקרנות המזבח לבל ימות רוחם בענוי גיותם, ולכן בהיותם עם לבדד נגש ונענה הגדילו לשמור

ללמוד וללמד.

ולעשות לפניהם לברם את קניני רוחם וקדשי עמם, הגדילו מאד בארבע אמות של ההלכה, בפרושיהם לכה"ק ולהתלמוד נוסד מפעלם הכביר לחכמת ישראל, זו כחם לאלהים ולעמם, בו תכונתם העצמית ועבודתם לישראל.

עוד במאה השמונה תקעה לה תורת ישראל אהלה על אדמת אשכנז וצרפת, כי הקיסר קארל הגדול אשר ידע והכיר, כי בלי תורה לא יכון עם ישראל היושב בארצותיו, הביא משפחת סופרים ולומדים מעיר לוקא אשר באיטליה את רבי קלונימוס ובנו משה ובן אחיו ויושיבם במגנצא, ואת רבי מכיר הבוא מכבל ויושיבהו בנרבונה אשר בצרפת להורות את ישראל יושבי שתי הארצות תורה ומוסר (בשנת תמ"ז לאלף החמישי—787), ומאתים שנה אחרי כן הרחיבה התורה מקום אהלה ויריעות משכנותיה עוטי אור כשלמה הסתה להסיר חשכת הגלות הפרושה על ישראל; רבנו גרשום מאור הגולה (ערך מן 960 עד 1028) הורה במגנצא את התורה ליהודי אשכנז ויבאר ויפרש את התלמוד ויתקן תקנות טובות לכל בני הגולה לתקן אורה חייהם חיי אורה ומדינה בתקוני מדות טובות מוסר ודרך ארץ, ותקונו היו תקוני נפש ורוח לקיום האמה בכל הדורות עד היום הזה. שנים אחדות אחר מותו נולד בצרפת בעיר טראיעס רבנו שלמה יצחקי הוא רש"י (מן 1039 עד 1105) מורנו הגדול, עליון לכל תופשי התורה וראשון במעלה להמפרשים והחכמים, אשר באר בטוב טעם ודעת מאד את כל ספרי הקדש ואת ספרי התלמוד, עד כי כל פרושי המפרשים הראשונים היו כלא היו מפניו, כי הוא היה אשר גלל האבן מעל פי הבאר ויראו המים ויהיו מן העת ההיא כל ספרי התורה והתלמודים גלויים וידועים לכל תלמיד עם מבין, ועל כן קראו שמו פרשנדתא בכל ימי הגולה. הוא הביא את הנער הרך אל בית הספר ופתח לפניו השערים המסיגרים בספה"ק, וגם אחרי היות הנער לאיש שומע בלמודי היהדות הגבוהים היה רש"י מבאר ומפרשו בכל דבר הצריך עיון נמרץ. פרוש רש"י הוא ספר הלמוד מקור החכמה והבקיאות לרב וצעיר יחדו, לתלמיד עם מבין בכל תפוצות ישראל, "תלמידים הלומדים בפרוש החומש

ידעוהו" וגם לחכם מפורסם בעמיו לרב ומורה יהשב לאות
תהלה וכבוד אם יתהלל בבקיאותו בפרשנדתא. ¹⁾
השקירה הנמרצה אשר שקדו חכמי היהודים בלמוד
תורתם היתה נודעת בשערים לשם ולתהלה, ונוצרי אחד בספרו
נגד היהודים כתב: „אין אנחנו כותבים לתכלית הזאת לרומם את
דתנו רק לבל נתן תואנה ליהודים ללעוג מחוסר דעתנו, כי
לפי עדות חכמי העמים בכל הוכוחים אשר היו בימים ההם
באשר הגישו חכמי ישראל עצומיהם בדברים נמרצים ונמלצים,
— לא ידעו לענות ולהשיב להם נכונה, כי גם בתכמת התיאו-
לוגיה — השכלה אחרת לא היתה אז — היו לישראל עשר
ידות על הקתולים. המון עם הארץ לא עסק כלל בהשכלה ולא
ידע ולא הבין, ובני מרום הארץ והאצילים רק אז נתנו את
בניהם ללמוד כאשר נשקפה להם כהונה דתית לכהן בה, ואף
כי בפארים נמצאו אז חכמים אחדים ובאמצע מאת השתים
עשרה הגיעו בתי הספר בעיר הזאת למעלת שלמות, ושמה
נודע למשגב בקרית ספר באירופה, אך להפיץ את המדעים
בעם בכל הארץ לא נתנה הכנסיה הקתולית ואסרה אסר לבעלי
בריתה לבל יראה ובל ימצא אתם ספר מספרי הקדש, ויהיו
כתבי הקדש כספר חתום בשבעה חותמות לכל העם גם
להכהנים, לעמת העדר הדעת הזאת תראה לפנינו תמונה אחרת
מרהבת עינינו במחנה ישראל, כאשר נשים לב להמפרשים
הרבים בעת ההיא המורים עד כמה היתה עצומה שקידתם
בתנ"ך, בכל מושבות ישראל לא נמצא אף יהודי אחד אשר לא
ידע אם רב או מעט את שפת קדשנו, וחכמי ישראל דברו
בשפה הזאת עוד במאה האחת עשרה, ולכן נפוצו פרושי רש"י
וחבריו ותלמידיו בכל תפוצות הגולה, וישמעום רחוקים ויבינום.
דעת התורה היתה אמצעי לתכלית רמה ונשאה להמעשה,
ואחרי כי הלמוד הקיף את כל יחס החיים לכן לא היו מעשי
הדעה מגבלים על שמירת המצות בלבד, כי אם על המדות
הטובות ועל חבת כל אדם וצא קום. צואת אב חכם לבנו אשר

¹⁾ Güdemann II. (editio 1880) f. 15.

באה לנו מזמן ההוא תעיד על אמתת הדברים, היא הנקובה „ארחות חיים“ מרבי אליעזר ב"ר יצחק מוורמיוזא (בערך 1050) והיא תורנו ארחות חיים בימים ההם לאיזה מעלה רמה ונשאה של יראה ודעת, מדה טובה ודעה נעלה, מוסר ודרך ארץ וענוה, היו בחירי בני ישראל נושאים את נפשם לחנך את בניהם. על ארחות חיים מתוקנים כאלה נוסדו החיים הפשוטים של אבותינו התמימים, אשר הועילו לא מעט לקיום היהדות בימי הבינים שנות ראינו רעה. הרה"ח ד"ר גידמאן¹⁾ בהביאו תוצאות מהצואה ההיא מביא לעמטה דוגמאות משיר המוסר מווינובק (בשנת 1210), כדי להציג מחזה מול מחזה את החנוך והחיים בין ישראל לעמים בימים ההם; שניהם נכתבו בארץ הרהיין מאב לבנו ושניהם מלאים דברים טובים וכללים מחכמים על דרך החיים, שניהם שוים בסגנונם, אך מה רב ההבדל ביניהם. בשירת ווינובק נפנה מקום רחב לאמץ לבב וגבורה, בשפת יתר ידבר נכבדות כי להיות נאזר בגבורה ואמיץ כח הוא חק החיים ומתדעה והמדעים לא נזכר אף בדבור קל, ונהפוך הוא תוכן צואת רבי אליעזר מוורמיוזא, בה תבאנה ההשכלה, ההוראה והדעה ברוב ענין בעת אין זכר כמובן לרוח אמץ וגבורה. ואמנם גאון יהודה נפל באבדן ארץ אבותיו, נפלה חרבו מידו ודגלו ורוח גבורתו יחד עק עפר נחת, — אך עודנו מחזיק בתמתו, וקם בו עוד רוח, לא רוח עריצים רוח גבורה אך, רוח דעת ויראת ה', ובמקום קשת גבורים היה קסת הסופר במתניו.

טז.

היהודים הצרפתים-האשכנזים.

(המאה השתים עשרה וראשית השלש עשרה).

בסוף המאה השתים עשרה וראשית השלש עשרה התעוררה בקרב יהודי אשכנז החסידות היתרה, היא החסידה אשר פרשה מוטות כנפיה בזמנה גם באיטליה, אך „שמה היתה

¹⁾ Güdemann II. f. 120 ff.

נאורה וסובלת השכלה ופה היא חשוכה ומגבלת ברוח" ואין להשוותה גם אל הקבלה בספרד ובפרובינצא אשר יסודתה בפלוסופיה הדתית; ובכל זאת גם בעקבי החסידות היתרה הזאת נמצא רשומים בולטים ומוזירים מאופן החנוך בימים ההם. מיסד החסידות היתרה ר' יהודה חסיד מריגנסבורג (1166—1216) חבר ס' חסידים, ספר מכיל תתשע"ג סמנים להעיר החיים המוסרים ונתקבל באמה לאחד מספרי היראה. הספר הזה בן דורו הוא, ראשית המאה השלש עשרה תראה בו לעינינו כבראי מוצק, אור והשך משתמשים בערכוביא, חרבן היהדות ותקונה במאה ההיא עולים בקנה אחד, על למודי הפאר הוד זכרון קדומים ויפעת עולמים נחזה עקבות השאיה והשממה, ספירים יקרים ואבני-נפך המפיצים אור יקרות מתגוללים בערמות עפר, זרעוני זהב סוגים בשושנים נפוצים ומפוזרים ואין מקבץ להם, ופרחים נותני ריח מאדמת עפר יפריחו. כל החזיון יחד הוא חזון החיים הנעלים והמתוקנים וחזון המותה יחדו מוצג לפנינו בספר חסידים ספר חסיד בכל מעשיו לא רק בין ישראל לאביהם שבשמים כי אם גם בין אדם לאדם; חובת כל אדם "ואהבת לרעך כמוך" נזכרה בס' הזה רבות פעמים, ועוד דברים טובים ומאד נעלים נמצא בספר הזה, אך כל הקולות הנעימים המשמיעים לפעמים מנגנות שמים ונעימות נצה לא נשמעו בהדר מפני עב הענן של אמונות טפלות אשר כסו במשאון את היראה התמה בזמן ההוא וישימוה בתה.

ובספר החסידות היתרה הזה נמצאו אמרות יקרות וטהורות בנוגע אל החנוך אשר הרה"ח ד"ר גידמאן אסף אותן בספרו, ומעט מהרבה אביא גם בזה ככתבן וכלשונן:

(ש"ב) לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים שחקנו הנגונים, שלא יאמר נגון של תורה לנביאים וכתובים, ושל נביאים לתורה וכתובים ושל כתובים לתורה ונביאים, אלא כל נגון כמו שהוא מתוקן שהכל הלכה למשה מסיני שנאמר יעננו בקול. (ש"ד) בכל קניניך קנה כינה שיהא לך רב שידע ויבין מה הוא לומד אע"פ שאינו לומד אלא עברי, צריך שיהא מבין מה שהוא לומד, וכשלומד מקרא צריך להבין לו כשהגיע לדברי יראת שמים כגון לכבד את התורה ולומר לו שהקב"ה בשמים והוא הנותן והמפרנס, וכשיגדל ילמדהו שיש שכר וענש, כי הילדים לבם כלב הגדולים בחלום סבורים שהכל אמת כך הילדים סבורים שכל

דברי מוריהם אמת קדם שירגילוהו חברים רעים לדברים רעים. (ש"ו) אל יתן אדם את בנו למלמד בעסן. (ש"ח) חנוך לנער ע"פ דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה. אם תראה שיצליח במקרא ולא בתלמוד אל ידחיק לו השעה ללמדו תלמוד, ואם יבין תלמוד אל תדחיק לו ללמדו מקרא, כמה שיודע תחנכהו. (ש"י) אל ידבר אדם עם מלמדי תינוקות פן יבטלם בדבריו. (שי"ג) חייב אדם ללמד לבנותיו המצות כגון פסקי הלכות, ומה שאמרו שמלמד לאשה תורה באלו מלמדה תפלות זהו עומק תלמוד וטעמו המצות סודי התורה, אותם אין מלמדים לאשה ולקטן, אבל הלכות מצות ילמד לה. (תקס"ז) לא יצוה האב לבנו דברים הקשים ובכרים עליו לעשות, וכן הרב להתלמיד פן ימנע לעשותם ונמצא מחטיאו. לא יתן אדם לבנו ממוין הרבה. (תתכ"א) אם יש אדם שרגילים בני אדם אצלו אל ישכיר עצמו ללמד תנוקות כי יבאו אצלו ולא יוכל לעסוק בתנוקות בטוב, ואל יאמר הואיל ואני מלמד ילדים ביום אשכים ואלמוד לעצמי בבקר, מפני שנמצא שישן כשצריך ללמד לנערים והוא מקבל שכר ללמדם בטוב. (ש"ח) מי שמלמד תינוקות ואחד הריף מחברו, ורואה שאין תקנה שילמדו יחד וצריכים החריפים רב לבד אל ישתוק ויאמר לאביהם אלה צריכים רב לבד ואלה לבד אע"פ שיפסיד אם יפרידום. (שכ"ה) אדם שיש לו בנים ועושר ואינם מקבלים תוכחתו לעסוק בתורה ובמע"ט, מוטב שלא יפרנסו אותם ויהיו טרודים וטעונים במלאכתם וישובו לדרך הטובה, אבל אם רואה שע"י שמונע עצמו יצאו לתרבות רעה לאו כל כמיניה, (תת"ע) יעקב שיש לו שני בנים אחד אינו משאיל ברצון טוב ספריו ואחד משאילם ברצון טוב, מוטב שיהן יעקב למשאיל ויהיה לנפשו של יעקב טוב. (תתע"א) אחד היה לו ספרים והיה משאילם שילמדו בהם והיה מצוה לבניו וההרו כשתהא לכם קטטה עם בני אדם שלא תמנעו מלהשאיל הספרים לאותם שמתקוטטים עמכם, ואם הסברו שמא לא יחזרו לכם שמא יעלילו — תקחו מהם משכון, ותשאילו למי שלומדים לשמה, ותשאילו לעניים קודם לעשירים וללומדים תדיר בכל יום קודם ללומדים אלא לעתים. (תתקכ"ז) ראובן שיש לו ספרים למכור וחפץ שמעון אחיו לקנותם, ושמעון אינו משאיל ספריו ללמד בהם, ויש אחד משאיל מוטב שימכור הספרים לנכרי המשאיל ספריו ברצון מלאחיו.

ספרי יראים רבים שחברו אז הרחיבו גם כן הדבור בענין החנוך, כתבי הקדש ודברי חז"ל היו יסוד מוסד לדבריהם ויתקבלו באמה באופן מאד נעלה, בעת אשר אזרחי הארצות לא ידעו מאומה מחנוך והשכלה ובניהם גודלו כבהמות שדי וחיתו יער, ויסוד בתי ספר היה נחשב לגזרה רעה בעמים, עד אשר הנשים היו מבכות את בניהן כאשר לוקחו בע"כ לביה"ס. ובאין חנוך נכון יפרע עם ועל כן היה מצב המדות והדעות בכנסיה הקתולית מורא מאד, בימי מועד אשר להלל די נודעים, קראו

אליהם ההגמונים משחקים בקוביא ומזמרים בכלי שיר ויוצאים במחלות וישמתו ויעלוזו ויבלו כל הימים וכל הלילות ויתנו להם מתנות כסף אשר לקחו מכסף הקדשים ומהעניים. (ניאנדר, ברנהארד הקדוש וזמנו). הארכיהגמון בוראנושע מנרבונא מכר קדשים ומעלות הכהונה במהיר נמאס ויוריד את מערת הקדושה הקתולית עד כי כבוד הכהנים היה מחולל בעיני העם כי עשו כל תועבה ויהיו לשמצה בקמיהם. — כי לא היתה כזאת בישראל עלינו לשבח להחנוך המתוקן אשר נתקבל באמה לדור דורים, ויתקן ארה חיים למעלה למשכיל.

י"ה

היהודים האשכנזים-הצרפתים. (המשך).

(המאה השלש עשרה).

החנוך היה לחוק בישראל וממנו לקיום האמה תוצאות. כאשר אך יוכל הנער העברי לקרוא „אבי ואמי“ כבר שמו לב להעיר בו רגשות מושכלים לחנכו ולחכמו במצות ודעת ואמונה עד כי תהיינה לו לטבע שני שבוע משחר טל ילדותו, ובאופן נעלה כזה היה ראשית הלמודים לנערי ישראל בימים ההם באשכנז ובצרפת גם בארצות איטליה. (הובא עפ"י ס' האסופות הנמצא בכ"י, ואנכי תרגמתי לעברית מהעתקתו האשכנזית בקצרה) ¹: בן חמש החל הנער ללמוד, והיה בן ראשיתו. בחג השבועות זמן מתן תורתנו בהיות הבוקר מוליכין את הילד עטוף בטלית לבל תראינה עיניו דבר חוצץ, ומכניסים אותו לבית הכנסת או לחדר המורה, והוא יקחנו על זרועו „כאשר ישא האומן את היונק“, „אנכי תרגלתי לאפרים קחם על זרועותיו“, ויראהו לוח-עץ ועליו הא"ב בסדר נאה, והפסוקים: „תורה צוה

¹) Zuuz, zur Geschichte 168; Gudemann II 5152; Grätz VII 111. Berliner, aus d. inneren Leben der deutschen Juden im Mittelalter; Geiger, das Judenthum und seine Geschichte (Theil 2). (1865).

לנו משה מורשה קהלת יעקב, ויקרא אל משה וידבר אליו מאהל מועד לאמר, והפתגם השגור, תורה תהא אומנתי, ואת הא"ב והפסוקים יקראו לפני הילד מפנים ומאחור, ועליהם משחת דבש למען ינעם לחבו; על סולת לביבה כלולה בשמן חלב ודבש היו כתובים מענינא:

במנך תאכל ומעיך תמלא את המגלה הזאת אשר אני נותן אליך ואכלה ותהי כפי כדבש למתוק (יחזקאל ג'). אדני אלהים נתן לי לשון למודים לדעת לעות את יען דבר, יעיר בבקר בבקר יעיר לי און לשמוע בלמודים, אדני אלהים פתח לי און ואנכי לא מריתי אחור לא נסוגתי (ישעיה נ').

ושמונה כתובים ממזמור קי"ט בתהלים היו כתובים גם כן על הלביבה הזאת:

במה יוכה נער את ארחו — לשמור בדברך; בלבי צפנתי אמרתך למען לא אחטא לך; ברוך אתה ד' למדני חקך; גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך; הבינני ואצרה תורתך ואשמרנה בכל לב; מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי; פתח דבריך ואיר מבין פתיים; צרופה אמרתך מאד ועבדך אהבה.

והלביבה הגדולה היתה כלולה בשמן חלב ודבש לזכרון הכתובים. עוד ארבעה כתובים ממזמור קי"ט בתהלים נכתבו על ביצה צלוייה:

מכל מלמדי השכלתי כי עדותיך שיחה לי; מוקנים אתכונן כי פקודיך נצרתני; מה נמלצו לחכי אמרתך מדבש לפי; נר לרגלי דבריך ואור לנתיבותי.

כל הכתובים האלה היו נקראים ומפורשים עם הנער בראשית למודים, ולחשים עפ"י הקבלה לא חסרו גם כן כשמירה נגד השכחה; וזרה היתה נתונה לכל התינוקות בחדר, ואחרי סדר החנוך הזה בפעם הראשונה מובילים את הנער אל עין המים, כי אין מים אלא תורה, ויקוים בו מקרא שכתוב: 'פוצו מעינתיך הוצה'. — כל הסדר הזה, המלא חן ונעימות ושל ילדות מסוך עליו, רב כחו למשוך את לב הנער בעודנו רך לשמוע בלמודים. ובהכנס הנער לחדר כבן חמש שנים כבר הטח שכמו לסבול את עול התורה ויפרד מכל שעשועי הילדים וממעשי נערות, כי באה עתו ללמוד ולעבוד עבודת הרוח בעודנו באבו, וזמני-חרות ושעשועים מעטים מאד היו להילד העברי, כי הילד הרך כבר ידע בנפשו כי חרפה היא להקרא עם הארץ. לכן החזקת החנוך היתה נחשבת לדבר גדול בזמן

ההוא, ועבודת המורים נחשבה לתמה ומושכלת באופן מאד נעלה, עד כי נתנו החכמים בדורות ההם את היתרון לתמיכת המקצוע הזה מהתחזקת ביהכ"נ. כל דבר שהיה תלוי ונוגע בחנוך היה קדש לעם ישראל, ועל כן עסקו בחבה הגדולים בעם, כל ירא וחסיד, להכין אלף-בית לראשית למודים ולכתוב כה"ק ופרקים מהתלמודים בעד בני הנעורים.

„המורה לשעות היה מחויב לשאת אתו מורה שעות למען ידע לקבוע עתותיו להורות, עליו לדעת נפש תלמידיו וכשרון רוחם, והיה הכלל „חנוך לנער עפ"י דרכו" תמיד לנגד עיניו, ויהי החנוך לא נעדר בכל קהלה וקהלה."

כאשר יגדל הנער ובהתחזקו ביצוריו גוו יתעלה גם במעלות הרוח ויכנס להיכלי הלמודים הגבוהים להיהדות, — המה המשנה והתלמוד וכל ספרת הרבנים; כי כבוד הלמודים האלה היה גדול ומהלל מאד באשכנז וצרפת עוד ממאה העשירית ואילך מימי רבינו גרשם מאור הגולה ורש"י פרשנדתא אשר יסדו בתים ומועדי אל לתורה ולתעודה והפיצו את דעת התלמוד בקרב בני ישראל בשתי הארצות האלה, ואחריהם האירו נתיב בים התלמוד בעלי התוספות ובראשם רבינו תם נכד רש"י, להגדיל תורה ולהאדירה. תלמידים רבים נהרו אל הישיבות הגדולות אשר יסדו המורים הגדולים וישאבו טים חיים בששון ממעין הישועה הזה, בחורי ישראל הגלו למקומות תורה ונסעו מעיר לעיר ומישיבה לישיבה לשמוע בלמודים, ולכן „מה שנהגו קדמונינו להתחיל המסכתות בר"ה זהו להמתין הבחורים הבאים מחוץ לעיר ואף לסימן טוב". — גם אלה שלא מסרו עצמם להוראה וחכמה, למדו עד מקום שיד כשרונם מגעת, ואח"כ פנו להיות העולם, לענפי החיים האחרים אשר בתבל. — בכל השנים הרעות ההן, היו הלמודים נגהות מאופל לעם בני ישראל, זיק אחד יוצא ממלחמתה של תורה האיר בחשכת חייהם לנחותם הדרך אורה חיים למעלה למשכיל, כל תענוגות תבל והחיים למאום נחשבו בעיניהם לעמת שעה אחת בתורה; להדש חדוש בתלמוד ולחבר תוספות, היתה התכלית הנרצה להאדם המעלה בישראל, התורה היתה משוש דרכו ושמחת לבו כל הימים.

והנה גם השמחה האחת הזאת גלתה מאתם, זאת נחמתם האחת בעינים, אשר בצלה חיו ולא מת רוחם בענות גייתם,

גם על מחמדם זה ידו פרש צר לבלע קדש, כי בשנה הרביעית לאלף הששי (1244) נשרפו בעיר פארים כל ספרי התלמוד הנמצאים בצרפת המדינה ונגזר באסור חמור שלא יראה ולא ימצא עוד ספר מהתלמוד ומפרשיו בבית איש יהודי, ולמוד התלמוד יחד כל מה מישראל ולא יזכר ולא יפקד ולא יעלה על לב¹). אולם למרות כל אלה למופת לעמים רבים לא מש ישראל מאהל התורה גם אז; „והגית בו יומם ולילה, זאת התעודה בישראל החרותה על לוח לבו, ולכן אף כי בעת הרעה היא אשר כל ספרי התלמוד נשרפו והישיבות כליל חלפו בארץ צרפת, — לא היה בכל זאת החנוך עצור ועזוב; גם אחרי העת היא עוד היו לרבי יחיאל בפארים של ש מאות בחורים בישיבתו אשר הגיד להם שעורים על פי הזכרון. גם התנוססו עוד בארץ ההיא בעלי התנופות, אשר שקדו בכל התלמוד ע"פ יומם ולילה בכח זכרונם הנפלא ויחברו תוספות ויחדשו חדושים, ועד כמה היה קשה עליהם למודם באין ספר להבין ולהורות, מגיד לנו אחד מבעלי התוספות בימים ההם: „אזל רוחי ותשש כחי מחמת המציק אשר גברה ידו עלינו ומחמד עינינו לקח ואין בידנו ספר להבין ולהשכיל“.

על כל שטן ומכשול גברה תשוקת הלמודים, ואם הלחץ והעוני והנדודים גם מנעו הטוב מהם לרומם ולהרחיב למודיהם, רוח נכאה גרשה מהם רוח נכון לחדש הרושים כבראשונה, — הגדילו לעשות להעריך במערכה את כל החקים הקודמים להציג ציונים בדרך התורה והדת אשר הלכו עד כה ואשר חדשו ותקנו וקבעו לדורות; במאה היא מאת הרדיפות ושרפת התלמוד נכתבו ספרי מצות אחדים — הם מערכת דעות ושמות וקובץ אמרים מהחכמים הראשונים זכרון לאחרונים, הספר הראשון מר' משה מקוצי, סמ"ג, (1240), והשני סמ"ק מר' יצחק מקור"ביל (1277), והספרים האלה היו דרושים לשעתם לבל תשתכח תורה מישראל, הודות לחכמינו בימים ההם ולהשקידה הנמרצה

¹ בעקבות גרטן במחקרו „סקר לדפונו“, מאמר יסודו בחולדות היהודים, בלון, חרמ"ח.

אשר לא חדלה, לא נשתכחה תורה אף בשעות הרעות ההן. אמנם לא הרבו הגדילו לחדש חדושים ולחבר תוספות לכל הש"ס כבמאה הקודמת, אך לא חדלו ללמוד וללמד עפ"י הזכרון את ספרת הראשונים. יומם ולילה למדו בלי הרף ויהיו למופת כאשר נכתב בספר מצות גדול (סמ"ג) בשם הר"י:

תלמידי חכמים אין חולצים מנעליהם אלא בליל שבת לפי שלומדים בכל הלילות של חול ושוכנים מעט במלבושיהם.

הישיבות לתורה ולתעודה בצרפת הצפונית ובאשכנז נודעו למשגב לתפארת ישראל, עד כי היה גם שם למלה הנאום הנודע: מצרפת תצא תורה ודבר ד' מאשכנז. ההוראה היוצאת ממגנצא וורמזא ושפירא נפוצה בכל תפוצות הגולה, ומשפטי פי חכמי ישראל משני עברי נהר רינוס היו קימים לכל ישראל בכל הדרות.

יח.

היהודים הצרפתים-האשכנזים.

(המאה השתים עשרה וראשית השלש עשרה).

עד כמה גדול היה החנוך בימים הרעים ההם וורונו „חקי התורה“ אשר חברו בזמן ההוא ונדפסו ראשונה בספרו של תחכם גידמאן¹. החקים האלה הנשארים לנו לזכרון מהזמן ההוא הם יחידים במינם, כי בהם סדר למודים וחקי החנוך ערוכים בכל ממסד עד הטפחות, מראשית למודים עד הלמודים הגבוהים באופן מתוקן ומקובל:

זה ספר חקי התורה הקדמונים, לכבוד התלמידים והרבנים אשר גבלו ראשונים, אלה החקים והמשפטים והתורות, להבין ולהורות אמרות ד' אמרות מהורות, אשר תקנו אנשי שכל הראשונים, וראי השם בהסכמת הגאונים, על אדות התורה להבין אותה ולסעדה, ולהרבותה בישראל וביהודה. החק הראשון: על הבהנים והלויים להבדיל אחד מבניהם להקדישו לת"ת וכת': „וורו משפטיך ליעקב“, ונא': „ואת עמי יורו דעה“, ונא': „כי שפתי כהן ישמרו דעת“. וכל זקני ישראל כמו כן יבדילו מבניהם כי כן הפריש יעקב, דכתיב: „וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך“, בשתי מועשרות הכתוב מדבר, כמעשר מומן וכמעשר בנים.

¹) Güdemann II. 268—92.

חק שני : לקבוע מדרש לפרושים המקבלים עליהם עול תורה אצל בית הכנסת, ואתו בית מקרא מדרש גדול, כי כאשר מעמידים חונים להוציא רבים ידי חובתם מן התפלה כך מעמידים תלמידים קבועים להגות בתורה בלי הפסק להוציא רבים ידי חובתם מת"ת ולא תהיה מלכות שמים נסוגה אהורנית, פרושים הם התלמידים המקדשים לת"ת ונקראים בלשון משנה פרושים ובלשון מקרא גוירים שניא' : "ואקים מבניכם לנביאים ומכחורכם לגוירים", והפרישות מביאה לידי טהרה, והתקדשתם והייתם קדושים".

חק רביעי : לגבות מכל ישראל יב"פ בשנה לעבודת המדרש במקום מחצית השקל שהיו אבותינו מביאים לעבודת בית המקדש ולצורך הקרבנות, כן אנחנו חייבים להביא נדבה לעזרת המדרש מדי שנה בשנה לפרנס התלמידים ולפרוע הרבנים והמתרגמים ולקנות ספרים, וכאשר הקרבנות מביאים שלום בעולם כך תלמידי חכמים, שנאמר : "ובל בניך למודי ד' ורב שלום בוניך", ונאמר "שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול".

חק ששי : שלא יקבלו המלמדים יותר מעשרה תנוקות בענין אחד, ואע"פ שאמרו חכמים מקרי דרדקי כ"ה, דוקא בא"י דאירא מחכים ובזמן שישראל שרוים על אדמתם וידם תקיפה כי נפש החפשיה היא גבוהה וחוקה וזכה וצולה ויכולה לקבל שכל ומדע על שאינה משועבדת לצולהה ונפש אשר משועבדת היא שפלה וחלשת ויבשה ואינה יכולה לקבל שכל ומדע על שהיא משועבדת לאדונים קשים ועזי פנים, ובל יגיעה ועמלה הולך לאיש אשר לא עמל בו, טרודה בהתמד בעבודות קשות ומפולין עליה אימה ופחד, והחמה מסלקת החכמה, על כן נוהרו המלמדים שלא לקבל לפניהם יותר מעשרה תינוקות וכו'.

חק שביעי : על המלמדים שלא ילמדו הנערים בע"פ כי אם במכתב למען ילעזו להם התרגום על המכתב כמו שלועזים העברי להיות נוחים בגרסת התלמיד ולהכניס בהלכו וכו' ; ונהגו חכמים תלמידי ראש גולה לקרא הסדר בשבת שמות שנים מקרא בשביל חביבות התורה כי כל דבר שהוא חביב יקרא שנים ואחד תרגום להשמיע לנשים ולעמי הארץ דברי תורה אולי תכנס היראה בלבכם. וכן מנהג צרפתיים לקרא הסדר בשבת שנים מקרא ואחד לעז בלשון בני המדינה.

חק שמיני : ללמד לנערים תרגום בלעז על המכתב למען ירוצו בגרסת התלמוד ויהיו נוחים להכנס בהלכת, ולא יצטרכו המלמדים לטרוח על התינוקות אלא בסוגיא ולא במשמעות מפני שרורגלו במשמעות התרגום.

חק תשיעי : על המלמדים להרגיל הנערים לשאל זה מזה בכל יום לעת ערב שיתחדרו ויהיו מפולפלים ותתגדל בהם הדעת שנאמר : "ברזל בברזל יחד ואיש יחד פני רעהו", ועל כן יתבישו זה מזה הנערים שלא ידעו להשיב זה לזה כהוגן מאימת המלמד.

חק עשירי : על המלמדים להחזיר לנערים בששי בשבת מה שלמדו בשבוע זה ומה שלמדו בשבוע שעבר, ובר"ח יחזרו מה שלמדו בחדש זה ובחדש שעבר, וכתשרי יחזרו מה שלמדו בקיץ ובניסן יחזרו מה שלמדו בחרף פן ישכחו

דבר ויהיו זכרנים יותר, וכן שנינו וכו' „פן תשכה את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלכתך כל ימי חיך והודעתם לבניך“.

חק אחד עשר: על המלמדים ללמד לנערים בלילי חורף מר"ח מרחשון עד ר"ח ניסן רק רביעית לילה, כי ימי החורף קטנים הם וכל נער ונער יתן חלקו לשמן המאור.

חק שנים עשר: על המלמדים שלא יעשו שום מלאכה ולא סופרות במעמד תלמודם פן יבטלו מתלמוד ולא יוכלו למלאות חקם, ויהיו נקיים מאמונתם שהם חייבים לעשות מלאכת שמים באמונה, ומשפט עסק המלמדים כפי חכמתם ועל פי השוטרים הממונים על עבודתם.

אחרי החקים הצדיקים האלה הקבועים ממארי דתלמודא ונקבעו לזכרון בספר, תבאנה בספר הקנות קדמונים, וגם בהן עינינו תראינה חבת הקדש וחבת הלמוד באופן מאד נעלה, ואלה הן תקנות אחדות:

חקנו קדמונים ז"ל לקנות בית המדרש אצל בית הכנסת לחבר שניהם יחד מקום לתפלה ומקום לתלמוד עפ"י מדרש „ילכו מחיל אל חיל וראה אל אלהים בציון“, ויהיו מקומות הפרושים בשכורות, וכל פרוש יתן חלקו בשכירות הבית כאשר הם נותנים בשכירות הרב והמתורגמן, ואותו הבית קניו מהקדש הקהל, אך בשכירות הוא עומד לפרושים ולעשירים, והשכירות לראש הישיבה או לפרעון המתרגמן.

ועוד תקנו לקבוע מדרש לפרושים בעיר שעיקרה במלכות, וכל הקהלות סביבותיה תשלחנה נדבות בכל שנה לעזרת המדרש לפרנס התלמידים ולפרוע את הרבנים והמתורגמן, ואותו מדרש נקרא מדרש הגדול, אשר ממנו יוצאים חקים ומשפטים בישראל.

חקנו קדמונים ז"ל להקדיש הכן הבכור בעורו בבטן אמו, וסמך למנהג „בטרם אצרך בבטן ידעתוך ובטרם תצא מרחם הקדשתך“ וזה פרוש „אשר קדש ידך מבטן“ וזה היה אברהם, דדרשינן ידיעה כתוב לגבי ירמיה „בטרם אצרך בבטן ידעתך“ ולגבי אברהם כתיב „כי ידעתיו למען...“ כלומר מה להלן נקדש בבטן וכו', ומקבל עליו ואומר אם תלד אשתי זכר יהיה קדש לד' ובחורתו יהגה יומם ולילה, והיה ביום השמיני אחרי שנכנס לברית מילה מושיבין הילד על מצעות וחומש התורה על ראשו ויברכוהו זקני הקהל או ראש ישיבה וכן יברכוהו „ויתן לך האלהים מטל השמים“ עד „ומברכך ברוך“ ויסמך ראש הישיבה ידו עליו ועל החומש ויאמר „ילמד זה מה שכתוב בזה“ ג' פעמים, „יקיים בזה מה שכתוב בזה“ ג'פ, „תהיה תורת ד' בפיך לא ימוש ספר התורה הזה מפיך“ וכו', ויעש האב משחה ושמחה על הברית ועל הפרישות דכתיב שם גבי חנה „וישב שם עד עולם“.

ועוד תקנו על המלמדים, יהיה מלמד חשוב מקבץ עד ק' תלמידים נערים ללמד תורה ולקח בשכירותו ק' ליטרין, ומשכיר להם י' מלמדים בשמונים ליט-דין, ועשרים ליטרין הנותרים יהיו לחלקו, ולא ילמד הוא שום נער, אך יהיה הוא

שוטר ומשגיח על המלמדים לתת להם שיעור על תלמודם, ומשכיר להם בית גדול ללמד בחדרים ובעליות וכל נער ונער יתן חלקו בשכירות הבית, וזה הבית נקרא מדרש קטן, וישבו שבע שנים, שתי שנים חומש, ושתי שנים נביאים וכתובים ושלוש שנים מסכתות קטנות, וילכו לבית המדרש הגדול העומד אצל ביה"כ ללמד מסכתות גדולות לפני ראש הישיבה, וישבו עמו שבע שנים כחק הפרושים.

אחרי מספר שמונה תקנות כאלו יבא בספר פרק אחרון הוא כיצד למד מלמדין וכיצד נותנים למלמדים שיעור עלי תלמודם: "אמרו חכמים ז"ל, בן חמש שנים למקרא", אדם נותן בנו לתת ביד המלמד ככף חמש שנים בר"ח ניסן שהוא כשר לכל דבר כאמרם, "מוציא אסורים בכושרות" זה ניסן שהוא כשר לכל דבר, לא קר ולא חם, ואומר למלמד בפי' שיעור התלמוד וידע לך שתלמד לבני בזה החדש הכרת האותיות ובחדש השני הניקוד ובח' שלישי צירוף האותיות במלות, ומכאן ואילך יבא טהור ויעסוק בטהרות בספר ויקרא, ובכל חודש וחדש תוסיף לבני אם ילמוד בני החדש הזה חצי סדר ובחדש אחר יגמור הסדר, ומתמוז ועד תשרי ילמד הסדר עברי שלם בכל שבוע, ומתשרי ועד ניסן לעז, והוא שנה ששית לנער ובשנה השנית שהיא שנה שביעית לנער ילמד תרגום במכתב ולא על פה וילעזו התרגום כמו העברי, ובשמינית ובתשיעית נביאים וכתובים.

אמרו חכמים, בן עשר למשנה" או יכניסו הנער בגמרא מסכת ברכות ומסכתות קטנות הכתובות בסדר טועד ג' שנים, ובשנה הרביעית קדש לד' שהיא י"ג לנער ואמרו חכ' "בן י"ג למצות" וסמך לדבריהם "עם ז"ו יצאתי לי תהלתי יספרו" ז"ו בגימ' י"ג פי' כאשר יגיעו עמי למנין זו או תהלתי יספרו, וראוים הם להמנות במנין העדה להתפלל וראוים להפקד במנין הפרושים. ויקח האב את בנו הפרוש וימשיכהו בדברים טובים, "אשריך שזכית למלאכת הקודש" ויכניסהו אל הבית הקבוע לפרושים, וחובת הפרוש אינה חלה על הנער עד שיגיע למיז שנה, ויביאו אותו לפני ראש הישיבה, ויסמך ידו עליו לאמר זה קדש לד', ויאמר לבנו אני מצוך הנה את אשר תאכל בביתו כי תת הקדשתך, וישב שם שבע שנים ללמד מסכתות גדולות

גם אמרו חכמים „לא המדרש עיקר אלא המעשה“, אחד המרבת אחד הממעיט ובלבד שיכון לבו לשמים.

וגם ראשי הישיבות יתנו שיעור לתלמודם, מועד סדר לשתי שנים, סדר נשים לשנים, סדר נזיקין לשתי שנים, סדר קדשים לשתי שנים, והכל מתלמוד גמרא בין יהיו קבועים למדרש הפשט בין יהיו קבועים למדרש התוספות, ואל יתעכבו ראשי ישיבות בביהכ"נ עד גמר תפלה רק עד קדושה רבה מפני שיהיה תהו לתלמידים לחזור לתלמודם.

י"ג.

היהודים הצרפתים-האשכנזים (סוף).

המאה החמש עשרה.

בא הקץ לקורות ישראל בצרפת. ביוה"כ (1895) שנת נ"ה למאה השניה לאלף הששי יצאה הגזרה לגרש כלה את כל היהודים מצרפת הצפונית. את זמן הגרוש הוא רשמו חכמי היהודים במנין כלה גרש יגרש אתכם, ואמנם ביום ההוא כלו דה"י לבני ישראל בצפון צרפת, כלו באפס תקוה, ולהאוניברסיטה הפאריוזית אבדו מבתר מוריה וראשיה היהודים אשר יצאו בראש גולים. — גם באשכנז אשר קורות בני"ה התאימו שם הרבה עם קורות היהודים בצרפת הצפונית, גם שמה הקיץ הקץ לתקופה ההיא. אם אמנם גרוש לא נגזר עליהם, אך רבים הגלו מעצמם הגלת שלמים, והנשארים ידיהם מלאות היו עבודה לבנות הנהרסות בבית ובעדה, אשר השם המות השחור, ולכן כאשר בצרפת כן באשכנז תמה כתם המאה הארבע עשרה הספרה הרבנית, אשר מאוריה מארי דתלמודא נקראו „ראשונים“ מאת האחרונים לדורותם.

וכאשר ספו תמו דה"י לבני"ה בצרפת ובשוב המושלים בצרפת ואשכנז לבקש קרבת היהודים כדי למצוא מוצא לכסף — נרפאו אמנם האמללים רפואת הגוף מן המכות אשר הכו, אבל רפואת הנפש כבר רחקה מהם בצרפת, אשר מאתים שנה היתה אכסניא של תורה בחריפות נפלאה וברעיונות נשגבים. לא היו בין הלומדים אשר הגיעו למעלת בעלי התוספות, רק

אחר היה יחיד בדורו והוא רבי מתתיה אשר און וחקר ותקן
מדרשו לרבים ואסף תלמידים והרביץ תורה בדור כאשר יספר
אודותיו הריב"ש :

בהרביב ד' את גבול פזורי הגולה נתן להם במלכות צרפת פלטה, שלח
לפניהם איש מהר"ר מתתיה בן יוסף, ורבי מתתיה הכין לבו ללמוד וללמד בארץ
ההיא, וקבע שם ישיבות והרביץ תורה לרבים, ובזכות הרחמן מצא הן בעיני
המלך וכל קהלות המלכות קבלוהו עליהם לשר ושיפט רב ודיין, וגם המלך החפץ
ביקרו שמו אדון עליהם ומושל בכל משפטיהם.

במאה ההיא יצא ספר „ארחות צדיקים“¹⁾ הוא ספר
המדות, ואם כי לא נודע לנו שם מחברו, אך במעלליו יתנכר
כִּי היה אחד מגדולי הדור, ובספרו נמצאו נאומים אחדים טובים
לחבת התורה והחנוך, ואלה הם :

בשלשה כתרים נכתרו ישראל, כתר תורה, כהונה ומלכות, כתר כהונה
זכה בו אהרן שנא' „והיתה לו ולזרעו“, כתר מלכות זכה דוד שנא' „זרעו
לעולם יהיה“, כתר תורה הרי מונח ועומד ומוכן לכל שנא' „מורשה קהלת יעקב“.
כל מי שירצה יבא ויטול וצריך הלומד להיות זריו וזהיר ללמוד כי מלאכת
התורה אינה דומה לשאר מלאכות, כי הלומד שאר מלאכות אפילו יבטל ממנה
כמה שנים לא ישכחנה, אבל כשלומד תורה ואינו חוזר מיד שוכח ואפילו אם
יחזור מאה פעמים אם יסיה דעתו ממנה ישכח הכל והדין נותן, כי כל מלאכות
אינן צריכות לב כי אם ללמוד המלאכה בתחלה אבל בעשותן אינן צריכות לב,
אך עושה מלאכתו וחושב הנה והנה. אבל הלומד אינו כן כי כל פעם ופעם
צריך לבו לכיון שמועתו ולא לחשוב בשום דבר אחר כי אם בשמועתו ולכן מי
שיפנה לבו לבטלה מיד הוא שוכח מה שטרם כל ימיו. גם אמרו חז"ל והבטלה
מביאה ליד שעטום, ולכן יהיה זריו לעסוק בתורה תמיד יומם ולילה ואף כשהוא
הולך בדרך או שוכב במטתו ואם לא יוכל ללמוד כפה יחשוב בלבו על שמועתו,
יהא דעתו על למודו שמא יסיה דעתו מלבו, ואז יקיים „והגית בו“ כי אינו
אומר ודברת בו אלא והגית בו, והגיון אינו אלא בלב.

הדברים האלה הם לנו אותות לטובה כי אף אחרו תם
דהי' לבנאי בצרפת, נמצאו מעטים יחידי סגולה אשר בשובם
אל נוהם השכילו לתת להחנוך ולהלמוד מעמד וקיום בין
השארית הנדחה, וכנר אלהים טרם יכבה עוד הזהיר לנו אור
התורה זעיר שם זעיר שם כל ימי המאה הט"ו בצרפת, עד
אשר כבה שמה נרה לעולם ועד. — גם באשכנז כלה הספרה

1) Güdemann, IV (Ed. 1888) S. 223. u. V (Quellenschriften.) (Ed. 1891) S. 29 f.

הרבנית ותושיה לרוב לא הודיעו עוד חכמי היהודים כבתקופה החולפת, המאה החמש עשרה היא העניה בדעת בתולדות ישראל באשכנו ועלי דברי הימים מהעת ההיא אינם מזהירים באור יקרות, ובכל זאת עוד נשארו להיהודים יד ושם בחצרות אלהים ובהיכל המדעים ועלו בדעת על שכניהם עמי הארץ. אמנם כל ספרת היהודים היתה אז מגבלת רק בספרי שו"ת ורשימות מנהגים, אבל בקרב קהלות ישראל פנימה התעורר רגש כביר ונמרץ להחנוך וחפץ נאדרי בקדש לבנות הנהרסות אחרי הרדיפות, עד כי המטיף הפרוטיסטנטי סבאסטיאן לומצר הציג למופת את השתדלות היהודים ללמד את בניהם תורה ומצות ויעיר למוסר את בני עמו הפרוטסטנטים האשכנזים לעשות כמעשה בני ישראל. ¹⁾ לקרוא ולכתוב ידעו בין היהודים כמעט כל איש ואשה מקטן ועד גדול. הדבר הזה לברו כבר ירים מעלתם ויעיד על ערכם הנשא, ומובן מנפשו כי היהודי היודע שפתו העבריה ובכל כה"ק והתלמוד נאמן הוא, לא יסתפק באלה לבר, וחשקו לדעת ילך הלאה לבקש ולמצוא דברי חפץ גם בענפי מדע אחרים, ולרכוש לו מדעים שונים. אולם חדשות רבות לא יוכל אז היהודי לחדש בצאתו מחוג ספרתו הדתית, כי לפעלו אין ידים, באשר ההשכלה בכלל היתה עדנה מגבלת ומצומצמת בזמן ההוא.

אכן אם הספרה הרבנית ירדה באשכנו מגדולתה הראשונה אך הישיבות ללמוד וללמד לא חדלו. רוב בנין ורוב מנין ישראל החל לבקש לו מנוס ומפלט בפולניה מחמת המציק אשר גבר באשכנו, ומד' היתה נסבה כי לא יצאו היהודים ריקם בצאתם מאשכנו, ויביאו אתם אל ארץ פולניה תורתם בתוך מעיהם. למודי התלמוד אשר הרחיבו מקום אהלם בפולניה במאה השש עשרה החלו ראשונה באשכנו, וילכו הלך ונסוע צפונה לארצות פולניה וליטא. את סוג הלמוד בפולניה הנוסד על פלפול חריף וחד נמצא ראשיתו במאה החמש עשרה בהמתיבתות בארץ באואריה (בייערן) אשר באשכנו עד אשר נקרא להסיוגים שמות.

1) Güdemann IV (Editio 1888) S. 6.

כשמות הישיבות מהערים אשר יצאו משם, כל אוישובורג
 נירנבערג וכל רעגענשפורג חילוק¹⁾. הלמוד בהישיבות
 באשכנז בזמן ההוא היה עפ"י רוב רק התלמוד, גם כה"ק עם
 פירושיהם, אולם בהעמיקם בתלמוד לא נתרחקו התלמידים
 הצעירים מן החיים, כמו שנעשה בהישיבות אח"כ בפולניה.
 התלמוד הוא רב הערך ונוגע בכל תנאי החיים ולכן בכתבי
 העת ההיא על התלמוד ונושאי כליו נמצאות גם ידיעות בודדות
 אשר יש להן יחס קל לדברי הימים ולהעולם והטבע. סדר הלמוד
 היה בשני אופנים, פירוש ותוספת. הראשון והוא פשט ההלכה
 נכבד בערכו, והשני יצא מגדר הפשט, וחקרו לחדש "חדושים".
 להרב הבא להורות נחוצות היו "בקיאות וחריופות", שתי הסגלות
 כאחת היו רק להמפורסמים בדור, ולרבים וכן שלמים היתה
 האחת במדה מצומצמת והשנית במדה מרבה, ובשתיהן רב
 כח הלומדים לאוריותא לפלפל בדבר הלכות ולהורות, ותחת
 אשר מקודם היתה התורה בצרפת ואשכנז ללמוד ולשנות,
 היתה עתה במאה החמש עשרה לפלפולי אוריותא לדברי חדודים
 ולעייל פילא בקופא דמחטא, ורבים וכן שלמים התאוננו על
 זאת, כאשר נשוב נדבר ברחבה בתקופה הזאת הסוכבת את
 פולניה.

ב.

היהודים הפולנים.

המאה השש עשרה.

לפני בא תורת ישראל אל ארצות פולניה, קבעה מקום
 למשכן כבודה בארץ ביחס (באָהמען) הקרובה קרבת רוח גם
 לאשכנז גם לפולניה. בעיר פראג היה הראשון, אשר המציא
 חדוד החלוקים בפלפולו באשכנז, הרב יעקב פולאק, פולני
 מלדה ומבטן, אך את סוג למודו החריוף והחד אשר נתרבב
 ונתגדל אחרי מותו בפולניה, הביא אתו מישיבת רבו ר' יעקב
 טרגליות בנירנברג (אשר בבאואריה) והרביץ בשנת ר"נ

¹⁾ Grätz Bd. IX S. 59.

(1490) תורה ברבים בקהלת פראג ונפטר לפי דעת צמח דוד בשנת ר"ץ—1530. ובזמן ההוא, אשר למוד התלמוד היה הענף הספרתי האחד, אשר אחזו בו הרבנים ותלמידיהם, ופלפולי אוריתא קנו מקומם בכל הישיבות, עוד נמצאו בין הרבנים גאונים רמי מעלה אשר הכירו ערך הפרושים הראשונים ונתנו להם היתרה, ויורו לתלמידיהם פי' רש"י על החומש ראשית למודים לישראל. ואחד מאלה היה אחיו של מהר"ל מפראג, הוא הגאון הגדול חיים ב"ר בצלאל, אשר הרביץ תורה ברבים כמו ארבעים שנה והלך לעולמו ביום מתן תורה שנת שמי"ח—1588. זולת ספריו הנדפסים נמצאים שני ספרים בכתובים ממנו טמונים וגנוזים בגניזת אוקספורד, ומהם אביא תוצאות אחדות המורות לנו דרכי הלמוד הישר בכלל ובפרט מהקדמתו לפרושו „באר מים חיים“ על רש"י על התורה ¹:

כאשר נתתי אל לבי מצאתי כי הלמוד של בני זמננו קל מצד וקשה מצד. אם קלותה מפני רוב ההצעות שנמצאו עכשיו לפני כל איש ואיש שלחן ערוך ועליו כל מיני מגדים שחדשו הראשונים וגם האחרונים, וגם מעשה הדפוס עד שמלאה כל הארץ דעה וכלם יודעים לדרוש מעל ספר. ואם קשותה אם נפני קושי המושג אם מפני חולשת המעיין אם מפני טרדת הזמן כי האדם נודד הוא ללחם ותאלצנה השעה. ובין כך וכך התורה משתכחת ואין אתנו יודע מה ודברי הספרים כחתומין וכסתומין ולא יועילו עוד דברי המפרשים הראשונים אשר האירו עינינו כי יצטרכו פירוש לפירושיהם. ואפילו הספרים שהם קרי בי רב כמו פי' רש"י על החומש ראה גם ראה כמה קולמוסין נשתברו עליו וכמה דיו נשתפך בשבילו וכמה באורים שנעשו עליו פנים מפנים שונים ומשונים, ותולים שבוש סברתם במאור הגדול לאמר שזה כונת רש"י אשר מעולם לא עלה על רוחו, וזה לי ימים ושנים אשר תלמידי ורבים זולתם לדברי יחלו ואותי ידרשו מדי שבת בשבתו לשמוע מפי פירוש רש"י על החומש, כאשר קבלתי אותו בדיוק רב עם פשטים ובאורים נעומים מפי רבותי הוקנים, ויבקשו פני לתת אותם הדברים בכתב, ואמרתי נואש כי זחלתי ואירא פן אלה הדברים יפסלו את הראשונים אשר להם משפט הכבורה. ועם כל זאת לא מנעו תלמידי וכתבו כל אחד לעצמו עד שנחפשו למרחק ולא זו בלבד אלא אותי עזבו מקום מים חיים והלכו לשאוב מי גבים מי נקבצים דברים הרבה מרבים הבל, על כן מלאתי דצון התלמידים החביבים המקשבים לקולי לתת בכתב הדברים ששמעו ממני בעל פה, ולא באתי רק להרגיל ולהמשיך התלמידים אל דברי הספרים הראשונים.

¹ דברים עתיקים מאוקספורד מאת הרב החכם אברהם נייצויער,

יותר מדבריו אלה, נכבד וחביב לנו ספרו השני הוא ס'
"עץ החיים" אשר חבר על דקדוק, והוא עדות ליעקב לדור
אחרון כי גם בזמן ההוא, אשר התלמוד לבדו שלט בעולם ישראל,
הכיר גאון גדול את ערך חכמת הדקדוק להחנוך ולהלמודים.
ואלה הם דבריו בהקדמתו, ג"כ בכתובים בגנזי אוקספורד:

כי שמעתי דבת מגור מסביב בן השפחה החריפה מחרף את בן הגבירה
לאמר: היהודים האלה הם היו עם שפה אחת מימות עולם ולשונם לשון הקדש
היתה להם נחלת אבות, ועתה נשכחה מפיהם ומפי זרעם, ויחפאו על בני ישראל
דברים אשר לא כן ואמרו כמל"א פו"ם כל העם הזה מקצה הכו בסגורים, נלאו
לכצוא את הפת"ח, עשו זאת חק ומשפט שלא ללמד נערי בני ישראל דקדוק לה"ק
לפי שהורס את מצב משפט התלמוד שלהם, וכהנה דבריו חרופים, וכשמעתי את
האויב מחרף ומגדף חסתי על כבוד קוני ועל כבוד תורת המחילל בפשעיני
ואשיבה חרפי דבר לאמר: הלא אין לכם מחכמה זו רק מה שגנבתם מספרי
העברים הקדמונים קדושי עליון כמו הראב"ע והקמחי וספרי רב יודא המדקדק
הראשון הגדול וספרי רב יונה והאפור וכיוצא מהם הרבה מחכמי ישראל, והם
ידעו קדושת התלמוד שהוא מיוסד על אדני פו משפט דקדוק לה"ק, עד שאכרו
כי הרב הקדוש איש אלהי רב אשי ובני ישיבתו כאשר חתמו את התלמוד בחותם
הקדוש חתמו עמו עוד ספר אחר על פי חכמת הנקוד והדקדוק לשון הקדוש
והסודות היוצאים ממנה. וכל זה להודיע שמשולבות הנה אשה אל אחותה ויתריו
יהיו תמים אל ראש העליון ברוך הוא. ואין זה רק בהיות הגלות הארוך המר
והנמר, נתמעטו הלכות מיוסד אל יום ולא היה בידם יכולת ללמוד את בניהם
כל החכמות, על כן ראו אבותינו הקדמונים ובפרט חסידי אשכנז למשוך את
בניהם אחר התלמוד לבד ולהרגילם ולחנכם אחר הספר הקדוש הזה כי כלו בו
חכמה ויראת השם במקום אחד, והוא הלחם והמוזון האמתי אשר בצלו נחיה
בגוים, ועם כל זאת יחידה הסגולה בכל דור שמלאו את כריסם מלחם התלמוד
לחם הפנים אשר לפני ה' תמיד למדו גם חכמת הלשון בכלל שאר החכמות,
גם חכמי ספרים על זה איש איש לפי שכלו, ואחר הימים הרבים קם הדרור השפל
הזק יתמי דיתמי נשחכחה חכמה זו לגמרי ובפרט במדינת אשכנז ודברו הספרים
האלה כחתומים ואין עמנו יודע להימין או להשמאל, לפעול פעולה או לבנות
בנין, והדבר הזה כרי קצף וביוון נגד השרים והעמים, על כן אני הצעיר קנא
קנאתי לך' צבאות ואמרת עת לעשות לך' ולהפר מעט זמן מלמודי, החבוננתי
בספרים שחברו הראשונים והאחרונים, גם שקדתי על דלתי הגוים ולקטתי האוכל
מתוך הפסולה, ובעזרת התלמוד לאדם דעת כשעה קלה עמיתי על חלק רב וגדול
מחכמה זו באופן המספיק להבין בספרי הספרים ההם, והנני קמתי לפתוח גי
שערים ולהיות מקצר ועולה ולכתוב רק כלל החכמה הזו בדרך כושא ומתן
ובלשון שהורגלו בו נערי ישראל ועמם יגלו עקרי החכמה הזו כי לא טוב להיות
אדם עירי מחכמה זו מפני לעג האמות. ועל כן קראתי שם השערים האלו עין

החיים להיות חכמה זאת כנגד חכמת התלמוד דוגמת האילן עם הפרי, כי כמו שהאילן קודם לפרי כהכרה כן חכמה זו קודמת לחכמת התלמוד בהכרה, וכמו שהפרי עיקר כך התלמוד עיקר מן חכמה זו, ולא כתבתי רק ענינים שמעם עצו ופריו שוים.

כא.

היהודים הפולנים (המשך).

המאה הקודמת והשבע עשרה.

בפולניה, אשר היתה לשנות מאות האחרונות אכסניא של תורה ראשונה במעלה ומקום מטע להתפאר להפריח זרע ברך ד' רבנים ותלמידיהם, — בארץ הזאת לא נמצא עוד בראשית המאה השש עשרה רב גדול בתלמוד. מוצאי הגולה הרבים מארצות אשכנז הביאו תלמודם בידם; מגדות נהר רינוס ופלגיו מבואריה, שואב, ביהם ואוסטרין באו בני יהודה משפחות משפחות ויבקשו להם מנוס ומפלט על נהרות וויכסל (וויסלא) ונימאן אשר בפולין וליטא, וכאשר יאמר הרמ"א באחת משו"ת: „עדיף טפי פת חריבה ושלוה בה במדינות הללו (מדינות פולין) אשר אין שנאתן גברה כמו במדינת אשכנז. ובאבדן כל רכושם בצאתם לגולה, הביאו אתם פליטת כל מחמדיהם מחמל לבם, אשר נפשם בחיים נתנו בעבורו להצילו ממכת חרב ואבדן, ובעד כל כופר לא יכלו אויביהם לעשקו מהם, — הוא אמון דתם, יחד את מנהגי אבותיהם התמימים ולמוד תלמודם, — שלשה אלה הם אוצר רוחו של עם הולך גולה; וכפעם בפעם בלכתו מגוי אל גוי ומממלכה אל עם אחר, גם הפעם נרדף בלי חשך מכל הגמנוי אשכנז היו כל ערי מושבותיו, להרפה ולבוז, וכל מחמדיו נטולים וגנוזים, ואין שיוור רק התורה הזאת. וזאת התורה יצאה משיבות אשכנז והעתיקה משכן כבודה לפולניה ולליטא, לריוסן ולוולין, הרחיבה מקום אהלה ותסר מעליה את בלבול הדעות אשר שמו עליה הדורות האחרונים באשכנז, ותהי אחרי כן לסוג מיוחד אשר טבע מיוחדת מולדת פולניה

נטבעה עליה¹⁾ ותגיע מעלת התלמוד בפולניה למדרגה גבוהה ונשאה גם על מעלתה בזמנה בצרפת. בין כל היהודים באירופה ובאזיה היו הפולנים האחרונים בזמן אשר שקדו על התלמוד ואשר שקדו ביתר שאת ויתר עז בשקידה נמרצה שאין למעלה הימנה, כמו מהרו למלאות את אשר אחרו עד אז, כמו מצא התלמוד בפולניה את מביניו הנכונים אשר הכינו ערכו והגיעו עד הקר תכליתו, ויהיו רבני פולניה רבי המלחים תופשי משוט בים התלמוד. חכמה עמוקה מקפת כל דבר בינה וחריפות נפלאה היו תאמים יחדו בין מארי דתלמודא הפולנים, וכל אדם בישראל אשר אלהים חננו נפש משכלת הכין לבו לחקר התלמוד. האותיות המתות היו למקור חיים מרוח החיה, אשר התנוססה בקרב בני פולניה, רוח אלהים ורגש הם לתלמוד וללמד, ולכן היו הישיבות בארצות פולניה מן העת ההיא (המחצה השניה למאה ה'ט"ז) המצוינות בכל תפוצות הגולה. כל מי אשר למד ושנה בישיבה היה שמו לתפארת ישראל בכל נפוצות יהודה בארבע כנפות הארץ, ויתרון אדם מישראל בכל היה אם למד בישיבה בפולניה²⁾.

והראשונים אשר הרימו מעלת הישיבות בפולניה ויגדילו שמותן, כל אחד לפי ערכו, היו שלשה, רבי שלום שכנא, רבי שלמה לוריא (מהרש"ל) ורבי משה איסרליש (הרמ"א), שלשתם במאה השש עשרה. הראשון (1530—1558) תלמידו של ר"י פולאק הביא לפולניה את הפלפול החריף והחד ויטעהו שרק; אולם משנתו המהרש"ל (שנולד ערך 1510 וימת 1573) הגדיל ממנו, כי האדם הגדול הזה לוא נולד בעת אחרת ובתנאי חיים שונים ויותר מזוהרים היה לאחד מיוצרי אור בהיהדות כהרמב"ם בדורו, אך לפי דורו זו כחו לעמו בתלמודו הכותן ובודק ברוח בקורת עזה, ויהי רבנו תם של מאת השש עשרה ויתנגד טאד להפלפול החד של ר"י פולאק מישיבתו של ר' שכנא, וידרוש ויבקש האמת לאמתו, ולכן כל דברי התדודים ושעשועי הדוח

¹⁾ Grätz Bd. IX (1877) 66.

²⁾ Grätz Bd. IX. 448.

מבית מדרש ר' שכנא היו לו לזרע, והוא והמהרש"א ערבו את לבם בעת ההיא, באהבתם להעמיד האמת על מכונה, לנסות קו הבקור על הנוסח המקובל, ואם בזמנם מעטים היו התלמידים המקשיבים לקולם כי ישיבת ר' שכנא שלטה שלטת, הנה הורו הדרך לפני מבקרי הנוסחאות (מעקסט-קריטיקער) הבאים אחריהם, אשר הצליחו אחרי ימים רבים לברר וללבן את למוד התלמוד לאמתו. השלישי להראשונים בפולניה היה רבי משה ב"ר ישראל איסרליש (הרמ"א) בקראקא (נולד ערך 1520 וימת 1572), אשר פעולתו הגדולה לישראל היתה בחדושי הדינים להב"י.

שלשה אלה הראשונים במעלה ובדורם יסדו את הישיבות בפולניה, ובכל תפוצות הגולה יצא קום, עד כי מאשכנז, מורביה וביהם, גם מאיטליה ומתוגרמה הוצעה לפניהם — ביחוד לפני הרמ"א עמוד ההוראה — כל שאלה כבירה ונמרצה בעניני הדת והחיים; כל דבר גדול או קטן בחיי האמה הובא לפני כסא הרבנים בפולניה לדון ולהורות, מקרים בלתי טהורים בעיר ואם בישראל פראג רבתי, אשר הרבנים שמה אין אונים היו לעמוד בפרץ, באו לפני משפט רבני פולין, והמה הלכו בעז ותעצומות לבער הרע למרחוק. המה כמלאכי שלום פרסו סכת שלום על כל מריבה וכל קטטה בין אחים, ומחס יצא כנהר שלום, לשום שלום להמריבות בפפד"א אשר כמעט היתה כל הקהלה העתיקה בכל רע, וכה נתנה להם היתרה והמשרה על כל עניני היהדות באירופה, ועד סוף המאה הי"ח היו המה הראשונים במעלה בקרב עמם.

הישיבות הגדולות אשר יסדו שלשת רועי ישראל בפולניה נמלאו תלמידים עד אין מספר, ואף כבא עליהם גם בארץ הזאת גזרות נוראות ואיומות, גזרות ת"ח 1648, לא שמעו קול נוגש, כחוק לישראל מני אז, ויוסיפו להכנס אל אהל תורתם, ומעצם העת ההיא יספר לנו ר' נטע הנובר בדברים הבאים, אשר הם למופת, עד כמה הפליאו בדורות שלפניו ובדורו, דור של פגעים, ללמוד וללמד: ⁽¹⁾

⁽¹⁾ עמוד ההורה בסוף ס' "יון מלולה" מאת ר' נתן נטע הנובר, דפוס וויניצ'ה שנת ת"ג-1653.

„המפורסמות אין צריכין ראייה, שלא היה כל כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין, בכל קהלה וקהלה היו תוספין ישיבות והיו מרבין שכר לראש ישיבה כדי שיוכל לתפוס ישיבה בלא דאגה ולהיות תורתו אומנתו וישב תמיד יום ולילה ועוסק בתורה. וכל קהלה וקהלה היו מחזיקין בחורים ומספיקין להם ממון דבר קצוב בכל שבוע שילמדו אצל ראש הישיבה, והיו מחזיקין לכל בחור לפחות שני נערים שילמדו אצלו שיוציא גפ"ת למן הפה מה שלמד ויהא רגיל בה לפלפל, והיו נותנים לנערים אכילה בקופה של צדקה או מן התמחוי, ואם קהלה של חמשים בעלי בתים היו מחזיקים לא פחות משלשים בחורים ונערים, והיה בחור אחד עם שני נעריו אצל בעה"ב אחד, ולפחות היה אוכל הבחור תמיד על שלחנו כאחד מבניו אעפ"י שהיה לבחור הספקה מן הקהל היה בעה"ב מותר לו אכילה ושתייה מה שצריך. וקצת בעלי בתים הנדיבים היו נותנים גם לנערים להיות מאוכלי שלחנם, וכמעט שלא היה בית בכל מדינות פולין שלא היו לומדים בו תורה או בעה"ב בעצמו היה למדן או בנו או חתנו היו לומדים או בחור מאוכלי שלחנו ולפעמים היו כלם יחד בבית אחד, והיו מקיימין כל הדברים שאמר רבא במסכת שבת פ"א „רחים רבנן הוה ליה בנין רבנן, דמוקור רבנן הוו לו חתנותא רבנן, דדחיל מרבנן הוא גופיה הו צורבא מרבנן“, ולכן היו בכל קהלה וקהלה הרבה חכמים, אם קהלה מחמשים בעה"ב היו בה עשרים חכמים שנקראו בשם מורינו או בשם החבר, וראש הישיבה היה על כלם וכל החכמים היו נכנעים תחתיו, וכך היה סדר הלימוד: הזמן היה מה שהבחורים והנערים היו מחויבים ללמוד אצל הראש ישיבה בקיץ מר"ח אייר עד ט"ו באב ובחורף מר"ח חשוון עד ט"ו בשבט, ואחר הצי ישב או חצי אב היה רשות ביד הבחורים והנערים שילכו ללמוד בכל מקום שירצו. ומר"ח אייר עד שבועות ובחורף מר"ח חשוון עד חנוכה היו לומדים כל בני ישיבה גמרא פירש"י ותוספת בהתמדה גדולה ולומדים בכל יום הלכה דהיינו עמוד אחד גמרא עם רש"י ותוספת נקרא הלכה, והיו הולכים כל החכמים והבחורים שבקהלה וכל מי שיש בו ריח תורה אל הישיבה אצל הראש ישיבה והוא לבד ישב על כסא, וכל החכמים ושאר בני ישיבה נצבים עליו סביב לו והיו מפלפלין זה עם זה בהלכה וכל אחד היה מקשה לר"י מה שהיה קשה לו בהלכה והוא מתרץ לכל אחד ואחד. אחר כך שתקו כלם והר"י אמר מה שהיוש בהלכה ואחר שאמר החדושים אמר הילק דהיינו שמקשה בגמרא או ברש"י ותוספת שדבריהם מותרים זה לזה ואמר על קישיא אחת תירץ שני עד שההלכה עומדת על בוריה. ולפחות אין הולכים מן הישיבה עד אחר צהרם בקיץ, ומתק השבועות או חנוכה ואילך עד חג הפסח או עד ר"ה הר"י אינו מרבה כל כך בחילוקים, והוא לומד עם החכמים פוסקים וארבעה מורים בבאורם, ועם הבחורים הוא לומד רב אלפס או שאר ספרים ועל כל פנים עוסקים ג"כ בגמרא פירש"י וחוסות עד ט"ו באב או ט"ו בשבט ומכאן ואילך עוסקים עד הפסח או עד ר"ה בפוסקים או בשאר ספרים לבד, כמה שבועות לפני ט"ו באב או ט"ו בשבט הר"י היה מכבד לבני ישיבה שלו כל אחד ואחד שיאמרו חלוקים, הם היו אומרים והר"י שומע והיה מפלפל עמם כדי שיחדרו, והיו לומדים בכל

מדינות פולין מסכת א' כסדר הששה סדרים. ולכל ראש ישיבה היה שמש שהלך מדי יום ויום מחדר לחדר שילמדו הנערים הן עניים הן עשירים והזהיר להם כל ימות השבוע שילמדו ושלא ימיילו ברחוב. וביום ה' בשבוע היו מחויבים לילך כל הנערים בקבוץ יחד אל הגבאי הממונה על ת"ת ושאל אותם הגבאי מה שלמדו בכל השבוע ומי שאינו יודע מה שלמד או שמעה בדבר אחד, השמש הכה אותו בשבטים גדולים ועשה לו גם שאר חרפות גדולות בפני הנערים כדי שיהיה לזכרון שילמדו בשבוע השני יותר טוב, ובערב שבת הולכין כל הנערים בקבוץ עוד אל הר"י שישאל אותם מה שלמדו בכל השבוע, והיה מורא ופחד גדול על הנערים ולמדו בתמידות. גם בשלשה ימי הגבלה או בחנוכה היו מחויבים הבחורים והנערים לחזור למודם כל מה שלמדו באותו זמן, וכנגד זה נתנו להם פרנסי הקהלה מתנות ממון. כך היה המנהג עד ט"ו באב או ט"ו בשבט, ואח"כ נסעו הר"י עם כל בני ישיבתו הבחורים והנערים על היריד שהוא יומא דשוקא, בקיץ היו נוסעין על הירידין כסלב ויערסלב, ובחורף על הירידין לבוב ולובלין, ושם היה רשות ביד הבחורים והנערים שילכו ללמוד באיזה ישיבה שירצו. והיו בכל יריד ויריד כמה מאות ראשי ישיבות וכמה אלפים בחורים וכמה רבבות נערים, וסוחרים היו כחול היס כי מסיף העולם ועד סופו היו באים על היריד, ומי שהיה לו בן או בת להתחתן נסע על היריד ושם עשה חתון כי כל אחד מצא שם דמיונו וזוגו. ונעשה כמה מאות חתונים בכל יריד ויריד ולפעמים אלפים חתונים ובני ישראל אנשים ונשים היו הולכים ביריד בבגדי מלכות כי היו חשובים. עיני מלכות, ובני ישראל היו רבים כחול היס ועכשיו נתמעטו בעונותינו, השם ירחם עליהם.

וכבוד גדול היה לר"י בכל קהלה ודבריו נשמעים הן לעני והן לעשור ולא הטרה איש את פיו ובלעדו לא הרים איש את ידו ואת רגליו, ותגור אמר ויקום, והיה בידו מקל ורצועה להכות וללקות ולקנוס ולעשות חרפות לעוברי עברה ולתקן תקנות ולגדור גדר להפרישו מאיסורי, ואע"פ כן היו אוהבים לר"י ומכבדים אותו מאוד ומה נתקנאו כל החכמים והיו לומדים בתמידות שיבאו ג"כ לידי מעלה זו להיות ר"י באיזו קהלה ומחך שלא לשמה בא לשמה, ומלאה הארץ דעה.

כב.

היהודים הפולנים.

המאות הקודמות והשמונה עשרה.

מנהיגי הקהלות בימים ההם לא הסתפקו בלמוד הגבוה לבדו, למוד הגמרא, אשר לא כל הנערים מסוגלים לזה, וישימו את לבם לחנך כל נער על פי דרכו ולנסותו לפי כחו וכשרונו ולהתאים תורה עם דרך ארץ, ויצוו בתקף ועז להורות להטובים שבתלמידים גם דקרוק שפ"ע למען ידעו מהות לשון הקדש, ללמוד וללמד.

גם דעת לשון לעז למען יוכלו לקרוא ספרים שאינם כתובים עברית וילמדו גם מהם תום ויושר ואורח חיים טוב ולכתוב ולדבר צחות בלשון המדינה. כדרי חנוך לתורה ולאומנות נמצא כתובים הדר בכתב בית ישראל מן הימים ההם, בפנקסי הקהלות העתיקות, והפנקסאות המה כתבי עדות לישראל מאד נעלים. מהפנקס הישן לחברה "תלמוד תורה" בקהלת קראקא, אשר תקנו גאונים קדמונים, והגאון הכ"ח רבנו יואל סירקיש ובית דינו בקראקא העידו בחתימת ידם בשנת שצ"ח (1638) כי מצאו את כל דברי תקנות החנוך נאמנים, עשויים על פי דת תוה"ק ועפ"י הנהגות האמת והצדק בשכל דעת, ונתנו תוקף לכל דברי התקנות האלה להיות בתוקף ועז עלינו ועל הבאים אחרינו לדור עלמין לנצח"י¹:

אחרי אשר נבחרנו אנהנו הח"מ מאת כבוד רז"ט מנהיגי קהל עדת ישרון דפה קהלתנו קראקא לפקח ולשכלל הח"ק דת"ת על מכוונה במקרה, חפשונו בכתבים ובפנקסאות הקדומות, וזאת אשר מצאנו ראינו בפנקס הנעשה בשנת שט"א — 1551, וזה לשונו: תקנות הח"ק דת"ת והמה אלה: הח"ק הלא נתיסדה שהמה יפקחו על כללות למוד התורה על כל המלמדים דפה, הן מלמדי דרדקי והן גמרא שלא יעשו מלאכתם רפויה, וילכו כל שבוע מאנשי ת"ת לשמוע התלמידים אצל המלמדים אם נלמד עמהם כהוגן עם כל אחד כשכלו.

(ב) חלילה לשום מלמד ללמוד חומש עם פירוש אחר רק דוקא עם פי' באר משה (הוא תרגום קצר מפרש"י), שהוא לשוננו שמדברים אנחנו כדי שידע הנער הפי' על נכון. וגם עם התלמיד שישגו שכלו לפי רש"י, לא ילמוד פי' אחר רק פי' רש"י שהוא הפירוש הנכון עפ"י פשוטו של מקרא ועל פי האמת.

(ג) חלילה למלמד דרדקי שיחזיק בחדרו יותר מארבעים ילדים, ויחזיק להם שני רישי דוכני שיוכלו ללמוד עמהם, ור"ד קטן שיבואם לביה"ס. וכן חלילה למלמד גמרא להחזיק יותר מעשרים וחמשה, ויחזיק להם שני ר"ד שיוכלו ללמוד עמהם ולהביאם לביה"ס.

(ד) חלילה למלמד שישגו גבול חברו מלמד כמהו באמצע הזמן ליקח תלמיד ממנו לחדר שלו, גם בסוף הזמן לא ילך שום מלמד אצל בעה"ב לדבר על לבו שיקח את בנו הלומד אצל מלמד אחר ויחן לו לביה"ס רק אם יבא הבעה"ב בעצמו וימסור בנו ללמוד עמו, רשות להמלמד ליקח אותו לחדרו. על כל אלה יפקחו אנשי הח"ק דת"ת.

¹ א"ח ההעזקה הזאת מהפנקס הישן הביא החכם ד"ר גינדמאן בספרו החפויכי לקורות החתך (Quellenschriften 1891) עפ"י החכם וועטשמין. הח"י סוקולוב בהאסיף השני תכני"ד ע"פ הח"י ישראלי קראסיניקי מקראקא.

ה) אנשי הח"ק דת"ת יפקחו לשכור מלמד הגון וירא שמים שילמוד עם בני עניים ויתומים המובאים לביהמ"ד של נערים אשר הוכן להם, וגם ישכרו ר"ד לפי מכסת הילדים.

ו) המלמד ור"ד דת"ת ילמדו עם הילדים המובאים לביהמ"ד אלף בית עם הנקודות וסדור וחומש עם פי' באר משה דוקא, וגם עם פי' רש"י וסדר התפלות בזמנם, ודרך ארץ והנהגה ישרה, לכל אחד לפי שכלו ומדרגתו; גם ילמדו עמם אותיות לעז שנדפסים בהם ספרי לעז בלשונם כדי שיוכלו לקרות בהם וידעו מוסר ד"א ודרך ישרה, גם ילמדו עמם מלאכת הכתיבה באותיות ובלשין לעז, גם ילמדו עם המשכילים מהתלמידים לוח הפעלים, כדי שידעו מהות לשון הקדש, עבר, הוה, עתיד, יחיד, רבים, נכח, נסתר, שלמים, חסרים, כפולים, וכן כל הגזרות והכנינים, גם ילמדו מלאכת החשבון חבור, חסור, כפל, חילוק. אם אחד מהתלמידים יהיה בן משכיל ומסוגל לבא למדע או"ה, יתחיל עמו גמרא עם פי' רש"י ותוספות.

ח) כבא הנער לארבע עשר שנים ולא יהיה מסוגל לגמרא, יותן לא יזה אומנות, או להיות משרת אצל כעה"ב. כל אלה יפקחו הח"ק דת"ת להיות הכל בסדר נאה ונכון על אופניו.

גם מפנקם המדינה של מדינת ליטא אשר אזנו וחקרו הועדים במשך מאה ושלושים ושמונה שנים, משנת ש"פ ג' (1623) עד תקכ"א, והיא מצבה חיה וקיימת לעד לבני ישראל על ארחות חיי אבותינו במדינה זאת לפנינו, תאורנה לנו תקנות מזהירות הנוגעות אל החנוך, עדות לישראל כי היו אז בני ציון מצוינים במעלות הרוח במדינת ליטא. בימים ההם כבר היו קהלות היהודים בליטא, ווילנא בריסק והוראדנא ודומיהן מצוינות בתפוצות הגולה, וראשי העדה ביחד עם הרבנים רועי ישראל בדוערם יחד כל שנה היו צופים הליכות חיי האומה במוסרי ובחומרי, וגם על החנוך שהוא ראש פנה לעולם הישוב ולקיום שם ישראל. ואלה הם לקומים בודדים מעט מהרבה מתקנות הועדים בנוגע אל החנוך (1):

בועד ש"פ ג' בבריסק, תקנה מ"ט, כל אב"ד מחויב לקבל בחורים ונערים של בני הסביבות קודם לבחורים ונערים שמחוץ להסביבה. — בועד ש"פ ח' בפרוויץ, תקנה קמ"א, בחורים ונערים לומדי תורה בביה"ס מחויב הרב לקבל מספר היותר אפשר לחלק לשבתות בקהלה, ואין להרב למעט בקבלת בחורים ונערים כדי שירויח דמי ההספקה, ואין להקהל למחות בהרב. — בועד ש"צ ט' בסעליץ, תקנה שנ"א, על אדות נערי ישראל עם ד' אלה ומארצם יצאו העולים ובאים מטרחקים ערומים בלי לבוש והולכי יחף, אוי לבנים שגלו מעל שלחן אביהם (1) לקטיט מפנקם מדינת ליטא נדפסו נספרי "כנסת יכאל" שנה שניה הראשונה מאת הח' ספיר, ובנספר "האסוף" שנה ששית הרי"ד מאת הח' ח"ל שיינשטיין.

מושלים על פני חוצות ואין מאסף אותם הביתה, ואין להם על מי להשען כי אם על אביהם שבשמים ועל רחמי בני רחמינו, עלה ונגמר לקבל שבעים וחמישה נערים אל תוך טרינתנו לחסות תחת צל כנפינו לחלקם לקהלות ולסביבות אשר להם רב להאכילם להלבישם ולהנעילם, נערים אשר נתן אלהים חכמה בלבם שיהיה למודם עולה יפה יטסרו אותם לת"ת לבית הספר, ונערים אשר אין השגת שכלם לת"ת יטסרו אותם לשירות או למוד מלאכות איזה אומנות באופן שישגיחו עליהם שלא יפנו לבם לבטלה. — שם, תקנה שנ"ב, אדות שעינונו ראות למוד הבחורים והנערים שלמודם אין מצליח בידם שאינם עולים יפה לשום תועלת כ"א לשכחה, ע"ב על הרבנים מוטל לפקח על זה שיחזרו תמיד על למודם מתחלה ועד סוף, והרב ישגיח לכדוק הבחורים בתוך הזמן ובסוף הזמן מה שלמדו מהתחלת הזמן, ומכ"ש המלמדים ישגיחו יותר. שם, תקנה שנ"ג, גם כאשר ראינו קצת מלמדים מחניפים לאבות הילדים ומטהרים להתחיל ללמוד משניות טרם ידע הנער המקרא על מכונו, גם שתחילין ללמוד גמרא טרם ידע ויבין המשנה, על כן עלה ונגמר אפילו בשמתחיל ללמוד משניות לא ימוש המקרא מפיו ויעשה לו קביעות למקרא בכל יום, וכן אחר שמתחיל גמרא יקבע לו עב"פ יום אחד בשבוע למקרא באופן שלא ימוש המקרא מפיו עד שיגיע לכלל עיון מעצמו. — בועד תב"ז בחאמסק, תקנה תקפ"ח, כל ראשי הקהלות מחויבים להתחיל לא פחות מי"ה בחורים, ובתוכם יהיו כמה בע"ב לפי רצון הרב, ונערים ללמד, ועב"פ החצי יהיו בחורים עניים ויספיקו אותם מתקלה, ההספקה לב"ב יהיה כפול משל בחורים. — שם, תקנה תרפ"ו, מאחר שעינונו ראות גדול בטול תורה מפני כמה מאורעות ובתוכן מחמת מניעת הקהלות כי נרפים הם להתחיל בעץ החיים, לקבל בחורים ונערים, ע"ב רוונים נוסדו יחד לעשות עמדים ובריחים בקהלות גדולות וקטנות לחזק התורה. — שם, תקנה תקפ"ט, כל קהלה מחויבת לקנות קונטרסים, וכל ראש הקהלה לא פחות מיורד קונטרסים, ויחלקו ללומדי תורה לפי ראות עיניהם. — בועד האחרון תקכ"א בסלוצק, תקנה תקס"ח, התקינו שבכל ביהמ"ד ילמדו בכל יום עב"פ פרק אחד משניות ועל גבאי ביהמ"ד להשגיח ע"ז שיקיים.

אם נאמר להביא בכתובים את תקנות ת"ת לכל קהלה וקהלה בליטא, אין אנו מספיקים, כי רבות הן, והן ידועות למדי עד כמה שקדו אבותינו נוחי נפש במדינה זו על תקנת החנוך עד כמה נמשכו בעבותות אהבה לחבת התורה.

אולם מיתר המדינות בפולניה נביא ציונים אחדים להראות כי היה החנוך ער ועונה בכל תוקף ועז בימים החם, כי היהודים הפולנים שקדו על ת"ת גם בימי אסונות וגזרות ושעת חירום ומלחמות.

מתקנות קהלת פוזנא 1):

Güdemann Bd. V. (Quellenschriften 1891),
f. 224. u. 276.

מישנת תל"ט — 1679, האלופים פרנסי ת"ת מחויבים להתאסף מיד אחר יו"ט ולפקח בעסק למוד הנערים ולעשות סדר הגון בבהמ"ד ולקבל מלמד דיוק וגרים וללמוד היטב עם הנערים דוקא בבהמ"ד בעצמו ולא בחדר אחר וישגיחו הפרנסים שלא ילך שום נער בטל ח"ו, ויחזיקו עמוד התורה.

משנת חס"ה — 1705, מהבל פיהם של תשכ"ד העולם קיים, ומתגברת רעש המלחמה שאין מחזיקין ישיבה בקהלתנו הקדושה, ולפיכך אין גבאים על כנם להבחין ולנסות את התינוקות והנערים מדי שבוע בשבוע אם למודם שגור בפיהם, ומחמת זה קצת מלמדים עושים מלאכת ד' ברמיה ושכשתא כיון דעל על, על כן ימנו ויפקדו האלופים חכמי ראשי בני ישיבה את הלומדים בבהמ"ד שישמעו את למודם של הנערים והילדים בפרט אותם שמשלמים מהם שכר למוד מקופת ת"ת, מדי שבוע בשבוע יבחנו הנערים אם למודם שגורים בפיהם להבין ולהשכיל, ואיזה מלמד שהנערים תלמידיו לא יעמדו כנסיון הלמוד מחויבים אותם הלומדים המנסים אותם, להגיד לאלופי חכמי ראשי בני ישיבה, והם יענשו ויקנסו להמלמד ההוא.

מתקנות קהלת ניקל שפורג אשר במדינת מורביה =
מ ע ר ה ר ין משנת תל"ו—1676 זאילך² :

להחזיק התקנה הקדומה שכל מלמד לא יהיה לו תלמידים המחזיקים למספר יותר מערך י"ב שעות הן המלמדים גפ"ה ומלמדים חומש ודרדקי. ואם המצא ימצא מי שיעבור על זה, ענוש יענש ע"פ ראות מרי דאתרא הראב"ד וב"ד הצדק שלו, ובצרוף הנכאים הראשונים. נוסף לזה יוכרו עליו כבהכ"כ כי הוא האיש אשר עושה מלאכת ד' ברמיה ועובר על חרם ותקנות גאונים ורכנים הקדמונים כמבואר בתקנות הקהלה. גם להחזיק תקנה קדומה כל מלמד שיש לו בחדרו תלמיד הלומד גמרא אינו רשאי להחזיק תלמידים הלומדים סדור וא"ב.

מתקנות קהלות דובנא בוואהלין¹, ומאה ליב על הדניסטר², תק"א—1741, שני כתובים שונים בסגנון אחד:

היות כי נעשה מלאכת ד' רמיה בהני מתני ינוקא דלא גרסי ודלא דיוקי שפיר, ורבו תלמידים יותר מדאי ואינם יוצאים ידי חובתם נגדם, מפשו תלמידים לרבות שכרם, ורק לכבוד עצמם דורשים. ככן נעתיק פה מהפנקס הישן שלנו את התקנות שעשו אבותינו ביניהם סכבר על דבר המלמדים, וקבלנו עלינו לקיים אח כל תוקף התקנות בכל החומרות.

א) אותן המלמדים גמרא עם פי' התוס' אין להרבות בתלמידים יותר מעשרה, וחלף טבורתם יהיה משכורתם ט"ו אדומים לזמן ולא יותר. ב) אותן המלמדים גמרא לכד יהיה להם חמשה עשר תלמידים ומשכורתם מאתים זהובים ולא יותר. ג) אותן מקרי דרדקי יהיה חמשה ועשרים תלמידים ומשכורתם מאה וחמשים זהובים ולא יותר. ד) חלילה להם להמלמדים להרבות בתלמידים או¹ מפנקס קהלת דובנא כתיבון „הבקר חור“ (הח' אב"י) שנה

לשנת 315.

² מפנקס קהלת פא: ליב מאה מנחס ליטניסקי במכה"ע „המלין“
ג' 259 שנת הרנ"ה.

בשכרם יותר מקצותא הנ"ל, וכל מלמד מחויב להביא רשום בכתב אמת התלמידים שלו להראש הפרנס חודש שבועתים תוך הזמן, ואם המצא ימצא איזה מלמד שעבר על התקנה, ובעט שקר ירשום רשימה שלו, ענש יענש בענשים קשים כעובר על גזרתנו. ה) על אביהם של התלמידים לשלם שכר למוד מדי חודש בחדשו, ואם יעשוק השכר חודש א' רשות לדחות בנו מהדרו, וחלילה לשום מלמד למיעל לחרו.

כג.

היהודים הפולנים.

המאה השמונה עשרה

המאה הזאת היתה תקופה רבת עליליה לרוח עם ישראל, כי אנשים מבני ישראל רמי מעלה וגדול דעה, אנשים אשר בדורות רבים לפניהם לא קמו כמוהם, קמו איש איש על פי דרכו לכונן רוח ישראל ולסעדו. רבי יעקב עמדן (מת תקל"ו—1776) הכה בשבט פיו ובשבט סופרים אשר בידו את כת ש"ץ, ויטהר את עולם ישראל מתועבות האליל ההוא; רבי משה חיים לוצאטו גבר חכם בעז, איש איטליה (מת תקי"ז—1747), השיב את כבוד הלשון העברית לשירת תפארתה מלפנים, ויחבר הספיר אל הטבעת אשר היה נעתק ממנו ימים רבים למן היום אשר תקפו הצרות בספרד. ובברלין הופיע רבי משה בן מנחם (נולד תפ"ט וימת תקמ"ז—1736) אדם גדול אשר האיר אור עולם אור חדש בבית ישראל באשכנז, ומנגהו אור זרוע בכל תפוצות הגולה, ואתם חכמים עוזרים איש איש על מחנהו. — ובפולניה (בחבל ארץ ליטא) קם רבנו אליהו בעיר ווילנא אשר כל בית ישראל קראהו גאון (נולד ת"פ—1720 וימת תקנ"ח—1797), כי בדורות רבים לא קם כמוהו איש גדול בתורה ובדעת ישרה, ויהי עבודתו הגדולה לישראל להשיב את הלמוד הישר אל כבודו הראשון, את למוד המקרא על פי הדקדוק ואת למוד התלמוד על פי הפשט. עוד לפניו במאה השש עשרה היו דברי שני מאורי הגולה בפולניה המהרש"ל והמהרש"א (לעיל בפרק כ"א) להוריד את הפלפול הזר מכסאו ולהעמיד האמת על מכונה ולא אבשיר דרא, ויכלה הגר"א מאתים שנה אחריהם את אשר החלו ויגדל לעשות מאד לשום את הבקרת הישרה לקו בכל מקצעות התורה, ולהסיר את הפלפולים החדים אשר הושמו על למוד התלמוד משיבות ארץ באואריה, מר"י פולאק.

בפולניה היה מקום נאמן להלמוד הישר בלי פלפולים גם רפני הגר"א, אך הלמוד היה בודד במועדיו, ויחידי סגלה עסקו בו, ואחד מהם ר' זעליג ב"ר יצחק אייזיק מרגליות מפאלאצק בהקדמת הבורו "חבורי לקושים" (שנת תע"ה—1715) כותב כדברים האלה (1):

המשה אנשים היינו יחדו גמרנו ללמוד ביחד תורה לשמה ולא לשום פניה אחרת הן הנאת ממון והן כבוד, וגם לאחר השריפה שלא נשארנו בלתי אם גוינתו אעפ"כ לא עזבנו תורת אלהינו ועמרנו על משמרת הקודש אף שהיינו מפורזים ומפורדים בין הגוים ממש תחת הארץ היתה דירתנו בבורות שיהין ומערות. והנני אגיד רשום ככתב אמת סדר הלמוד שלנו כך היה: לעיין היטב בגמרא תחלה ואח"כ בפי' רש"י ותוספת. ביתר שאת, ומעולם לא היינו מקשים מאי זה מסכתא אחרת רק כל החרושים היו. באותה הלכה אבל לא להקשות להיות סותר במקומו על מנת לבנות שלא במקומו, וכבר אמרו כדקאי בהאי מסכתא לא תשאלנו במסכתא אחריתי.

ולעשות את הלמוד הישר הזה לקנין הכל בישראל, היה יכול לעשות רק האדם הגדול בענקי הרוח בישראל הגר"א מווילנא; הוא אסף ברוחו כנסת חכמים אל דגלו אשר שקדו על תקנת החנוך ועל דרכי הלמוד הישר, ותהי ארץ ליטא למושב התורה השלמה הצרופה והמבוקרת. בספר "בן פורת" (ווילנא תר"ח) היא ספר תולדות רבי מנשה מאיליא תלמיד הגר"א, יאמר:

עוד זאת קבל מפי הגר"א, כי גם במשנה ההולכת בעקבי תורה שככתב יש דרש ופישט, ורבות בעלי הגמרא הלכו לפעמים סביב פישט המשנה וגלו לנו בפירושם אך את הדרש לכד ואת הפישט הצפינו מאתנו וכו'. ואנו אין לנו אך לבלי סור ומין ושמאל מן הדינים אשר למדו לנו חו"ל בפי דברי המשנה אבל חפשי הוא לכל איש אשר רוח דעת בו לינות מדבריהם הדרושים אך לחפציהם ולבחור בפישט המשנה אשר הוא נגד דברי הגמרא.

גם למוד הירושלמי ספרא וספרי מכלתא ותוספתא התנשא למעלה ראש ע"י רבנו הגר"א, תחת אשר קודם לו אך מעט מן המעט דרשו אחריהם לעת הצורך, והתועלת הצומחת מזה ידועה לכל משכיל על דבר (2). — בבאורי הגר"א נמצא שבלים בודדות זעיר שם זעיר שם הנוגעות להחנוך, נלקטה בעמרים גרגרים אחדים (3):

מה שהאדם מודק בלמודו מועיל לתקון המדות ומעש"ט. כמו שבאומנות צריך ללמוד אומנות נקיה וקלה, כן בתורה יבקש למוד קל שלא יהיה יותר מיכולתו ויקיץ בה, ונקיה שלא יהיה בו פניה (באורו לברכות ס"ג), וכן התינוקות לא יכבידו עליהם כי אם בנחת ולתן להם פרוטות, כי הלמוד אינו נקבע באדם כי אם בשיכ ובנחת. וצריך שילמדו מקודם כל

(1) הרה"ח ד"ר ילינק במאמרו "הקדמת סדר הלמוד וכו'" בס' "זכורים" ויין הרב"ו.

(2) סס במאמרו של הרה"ח יעלינעק. (3) אכן שלמה לקוים מכאורי הגר"א.

החומש שיהיו רגילים כמעט בעל פה. (מכתבו בס' עלים לתרופה). כמו שבלחם הגופני יש תבן ומוץ וסבון וטורסן וכו' וצריך לכמה מלאכות עד שיעשה להם, כן כ"תורה שכתוב בה לכו לחמו בלחמין, וזהו כל עמל התורה להוציא הלכה ברורה, וז"ש וקוץ ודרדר תצמיה לך ואכלת את עשב השדה, בזעת אפך תאכל לחם. והלמוד לשמה דומה למי שאוכל פת נקיה לשובע, כן הוא ע"י לשמה וזכה להשיג אמתת התורה וגם תחקים בידו כמ"ש (מגילה ו') לאוקמי גירסא סיעתא דשמיא.

אולם יותר מה שכתב ויער את רוח השומעים בקולו לחנך את בניהם על פי דרכי חנוך מועיל מאד, קים ברוח גאונו בעצמו אשר אצל מרוחו רוח חכמה ודעת על בניו ותלמידיו, אשר קמו לאותות ולמופתים בישראל באהבתם גם את המדעים, ויהיו תלמידיו ובניו גם מכבדי חכמת בן מנהם ותרגומו האשכנזי כי ברכה בו לתלמיד עם מבין. ואחד מתלמידי הגר"א המפרסמים, היה רבי חיים רב גדול ונבון מאד, אשר הפיץ את תורת רבו בין אלפי בחורי ישראל בישיבה אשר יסד בעיר מצער וואלוזין.

* * *

את דברי הספר הזה „ללמוד וללמד" כחבתי עוד בשנת תר"ג בקצרה ונדפסו אז ב„המגיד" בארבעה פרקים. עתה הרחבתיו והגדלתיו והיה לספר שלם. אולם ההערה אשר שמתתי אז להמאמר בסופו, וכירנה גם עתה מקומה וזמנה בסוף ספרי זה: „אחרי כל מראה החנוך, ותכניתו אשר הראיתו בזה מתפוצות הגולה בימים עברו, אחרי חזון הימים הראשונים, יפג לבנו כאשר נשוב נהנה בתחנוך בימינו אלה, כי בבתים רבים לשמה היה החנוך העברי בטובנו האמת, החנוך העברי אשר תורת ישראל עקר וחכמות חזוניות לוית חן לו, העקר חסר מן הספר בהלמודים שלומדים נערי ישראל עתה. האלופים ורבני האומה אינם שמים לב לדבר הזה, כמו שהיו עושים הרבנים והפרנסים בדורותם, ועל כן תפוג תורה מעם הספר, ואין מחדש ומתקן התקנות הישנות לרוח עמנו ולרוח הזמן החדש. אחדים מהרבנים הגדולים (ברו"פ) עוסקים רק לגדל רבנים לדור יבוא, ואת החנוך לכל איש ישראל לא ישימו על לב כי יהיו לנו דור נילד אנשים עברים, אין אחד רואה בעלבונו של החנוך העברי לעמוד בפרץ, לתמכו ולסעדו כמנהג ישראל מלפנים כי יהיו המלמדים והמורים אנשים בעלי צורה בני בינה יתרה ומדות תרומיות כמו שהיה נדרש מהמורה מימות התלמוד ואילך, וכי יהיה החנוך בסדור נאה מתאים עם אופני הדת והחיים כמו שנאה לישראל סבא בעת החדשה.

א. ל. שיינהויז.

B

382.

„LERNEN und LEHREN“

Eine Cultur-historische Studie,

Zur Geschichte des Unterrichtswesens bei den Juden
in den früheren Zeiten

von

LEON SCHEINHAUS (Memel).

Herausgegeben von

I. S. FUCHS, Redacteur d. „Hamagid L'israel“.

KRAKAU,
Druck von Josef Fischer.
1895.